

Дніпровський національний
університет ім. Олесь Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентіві України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2020 ТОМ 23 № 10

Видається з вересня 1998 року
12 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2020

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентів України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 02.07.2020
№ 886 журналу надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 2 від 28.09.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозачка, 12д, оф. 8
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2020

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Рагімлі Р.	к.і.н., доц. (Азербайджан)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левщанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

Тел.: +30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
e-mail: granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

GRAN/

Scientific and theoretical almanac

23 (10) 2020

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,
Dnipropetrovsk regional institute for public administration
National academy for public administration under the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 886 of 02 July 2020 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 2 dated 28.09.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2020

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Isetti G.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Rahimli Ruslan	Assoc. Prof. Phd (Azerbaijan)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. Phd (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,
Krivoshin V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

Tel.: +30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13

e-mail: granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

Зміст

Соціологія

С. 5
Наталія Олійник
Емансипація по-радянськи: українські жінки в соціалістичній економіці

С. 16
Оксана Зубарева
Біовлада в просторі сучасного міста: модуси репрезентації

Політологія

С. 24
Олександра Тихомирова
Інформаційна політика незалежної України: періодизація та вплив на громадянське суспільство

С. 36
Борис Сулим
Україно-польські торгівельно-економічні відносини в сучасних умовах

С. 47
Юсіф Мамедов
Ісламське кримінально-процесуальне законодавство: питання прав людини

С. 58
Мелісса Ерхун
Співвідношення національного та наднаціонального рівнів формування зовнішньої політики Європейського Союзу

Філософія

С. 68
Михайло Мурашкін
Стан ІНШОГО постмодерну як предмет гетерології

С. 79
Ольга Біррова
Слобідські ансамблі як осередки дворянської культури: музеєфікаційний аспект

Contents

Sociology

P. 5
Nataliya Oliynyk
Emancipation in the Soviet Way: Ukrainian Women in a Socialist Economy

P. 16
Oksana Zubareva
Biopower in the space of a modern city: moduses of representation

Politology

P. 24
Oleksandra Tyhomyrova
Information policy of independent Ukraine: periodization and influence on civil society

P. 36
Borys Sulym
Ukrainian-Polish trade and economic relations in modern conditions

P. 47
Yusif Mamedov
Islamic criminal procedure law: human rights issues

P. 58
Melissa Erhiun
The ratio of national and supranational levels of foreign policy formation of the European Union

Philosophy

P. 40
Michail Murashkin
The state of OTHER postmodernism as a subject of heterology

P. 79
Olha Birova
Slobidski ensembles as centers of aristocratic culture: museification aspect

Соціологія

DOI: 10.15421/172088

УДК: 305-055.2

Емансипація по-радянськи: українські жінки в соціалістичній економіці

Наталія Олійник, Львівська медична академія імені Андрея Крупинського

У соціальній та економічній сфері України є значна кількість гендерних диспропорцій, причини яких беруть свій початок в особливостях державної політики Радянського Союзу щодо жінок. Хоча й офіційна ідеологія стверджувала, що «жіноче питання» в СРСР вирішено і рівність жінок та чоловіків досягнута, проте це питання потребує більш глибокого аналізу та дослідження. Незважаючи на певну кількість праць, присвячених дослідженню жіночої проблематики в СРСР, необхідно констатувати, що проблемі економічної активності українських жінок у радянському народному господарстві належної уваги досі не приділялося і вона є досить актуальною та корисною для подальшого опрацювання гендерної проблематики. Тому метою даного дослідження є прослідкувати зміни у економічній активності українських жінок, що пов'язані зі становленням, усталенням та видозмінами радянського режиму, проаналізувати реальне становище жінок в СРСР та їхню участь у суспільному виробництві.

З'ясовано, що для залученості жіночої робочої сили у виробництво СРСР використовувалося законодавче оформлення рівності між статями, побутове «розкріпачення» жінок, ліквідація неписьменності та залучення жінок до різних рівнів освіти, розроблення системи соціальних гарантій та пільг жінкам, провадилася активна пропагандистська діяльність, розгорнуто соціалістичне змагання. Встановлено, що на етапі становлення радянської економіки та після II світової війни завдяки політиці широкого залучення жінок у виробничу діяльність був майже знівельований статевий поділ праці, проте поступово відбувається зосередження жінок в окремих галузях економіки, в основному тих, де застосування їх праці пояснювалося як продовження домашніх обов'язків жінок, що своєю чергою вплинуло на гендерний розрив в оплаті праці. Можна стверджувати, що основним завданням радянської емансипаційної політики щодо жінок було використання їх в якості додаткового трудового ресурсу в радянській економіці.

Ключові слова: «жіноче питання», жіночі трудові ресурси, політика щодо жінок, побутове «розкріпачення жінок», радянська «сімейна політика»

Emancipation in the Soviet Way: Ukrainian Women in a Socialist Economy

Nataliya Oliynyk, Andrei Krupynskyi Lviv Medical Academy

There are many gender imbalances in the social and economic sphere of Ukraine, the reasons for which originate in the peculiarities of the state policy of the Soviet Union with regard to women. Although the official ideology asserted that the "women's question" in the USSR had been resolved and equality between women and men had been achieved, this issue required deeper analysis and research. Despite a certain number of works devoted to the study of women's issues in the USSR, it must be stated that the problem of the economic activity of Ukrainian women in the Soviet national economy has not yet been given due attention and is very relevant and useful for further research on gender issues. Therefore, the purpose of this article is to trace the changes in the economic activity of Ukrainian women associated with the formation, establishment and modifications of the Soviet regime, to analyze the real situation of women in the USSR and their participation in social production.

It was found that the involvement of the female labor force in the USSR production used legislating gender equality, domestic "emancipation" of women, the eradication of illiteracy and the involvement of women in different levels of education, the development of the system of social guarantees and benefits for women through active advocacy, deployed socialist competition. It was established that the gender division of labor was almost leveled thanks to the policy of widespread involvement of women in production

activities at the stage of the formation of the Soviet economy and after the Second World War. However, later the concentration of women in certain sectors of the economy, mainly those where the use of their labor was explained as a continuation household responsibilities of women, which in turn affected the gender pay gap. It can be argued that the main task of the Soviet emancipation policy towards women was to use them additional labor resource in the Soviet economy.

Keywords: "women's issue", women's labor resources, policy on women, domestic "emancipation of women", Soviet "family policy"

Эмансипация по-советски: украинские женщины в социалистической экономике

Наталия Олийнык, Львовская медицинская академия имени Андрея Крупинського

В социальной и экономической сфере Украины есть множество гендерных диспропорций, причины которых берут свое начало в особенностях государственной политики Советского Союза в отношении женщин. Хотя и официальная идеология утверждала, что «женский вопрос» в СССР решен и равенство женщин и мужчин достигнуто, однако этот вопрос требует более глубокого анализа и исследования. Несмотря на определенное количество работ, посвященных исследованию женской проблематики в СССР, необходимо констатировать, что проблеме экономической активности украинских женщин в советском народном хозяйстве до сих пор не уделялось должного внимания, и она является весьма актуальной и полезной для дальнейшего исследования гендерной проблематики. Поэтому целью данной статьи является проследить изменения в экономической активности украинских женщин, связанные со становлением, установлением и видоизменениями советского режима, проанализировать реальное положение женщин в СССР и их участие в общественном производстве.

Выяснено, что для вовлеченности женской рабочей силы в производство СССР использовалось законодательное оформление равенства между полами, бытовое «раскрепощение» женщин, ликвидация неграмотности и привлечение женщин к различным уровням образования, разработка системы социальных гарантий и льгот женщинам, проводилась активная пропагандистская деятельность, развращено социалистическое соревнование. Установлено, что на этапе становления советской экономики и после Второй мировой войны благодаря политике широкого привлечения женщин в производственную деятельность было почти нивелировано половое разделение труда, однако постепенно происходит сосредоточение женщин в отдельных отраслях экономики, в основном тех, где применение их труда объяснялось как продолжение домашних обязанностей женщин, что в свою очередь повлияло на гендерный разрыв в оплате труда. Можно утверждать, что основной задачей советской эмансипационной политики в отношении женщин было использование их в качестве дополнительного трудового ресурса в советской экономике.

Ключевые слова: «женский вопрос», женские трудовые ресурсы, политика в отношении женщин, бытовое «раскрепощения женщин», советская «семейная политика»

Вступ
У сучасному українському суспільстві жінки, окрім традиційної репродуктивної соціальної ролі (народження дітей і догляд за ними, обслуговування членів сім'ї, догляд за хворими і особами похилого віку, приготування їжі, прання, прибирання, покупки тощо), активно виконують і продуктивну соціальну роль, вони досить широко представлені на ринку праці України. Економічна зайнятість жінок в Україні є досить високою

і складає 68 %, що не набагато менше у порівнянні із економічною активністю чоловіків – 78 %. (Державна служба статистики України, 2018).

Економічна активність жінок є важливим елементом рівноправності їх у суспільстві, адже є джерелом економічної, соціальної та політичної незалежності жінок, дає їм право на соціальне та пенсійне забезпечення, можливості для підвищення свого статусу в суспільстві та розвитку особистості, також є важливим аспектом

активізації жінок у громадсько-політичних справах. Окрім того, успішна економічна активність жінок відображається на їх ролі та авторитеті в сім'ї, і не тільки забезпечує добробут, а й служить моделлю поведінки для дітей. Однією із причин такої залученості українських жінок в економіку є державна політика щодо жінок Радянського Союзу, у складі якого тривалий час перебувала Україна.

Адже проблемі емансипації жінок через включеність їх в економічні процеси чи не найбільше уваги було приділено в радянську епоху, оскільки класики марксизму-ленінізму вважали, що «для повного звільнення жінки і для дійсної рівності її з чоловіком потрібно, щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь в суспільній продуктивній праці» (Ленін, 1967).

Саме тому досить актуальним є дослідження економічної активності та реального становища жінок у попередньому радянському періоді історії України. Оскільки, по-перше, у цей час офіційна ідеологія стверджувала, що «жіноче питання» в СРСР вирішено і рівність жінок та чоловіків досягнута, але глибший аналіз економічної активності жінок у радянський період спростовує це уявлення. По-друге, дослідження економічної активності жінок у радянському суспільстві дає можливість пояснити причини неконкурентоздатності жінок на ринку праці і зрозуміти особливості та причини гендерних диспропорцій у соціально-економічній сфері України на сучасному етапі.

Аналіз радянської наукової літератури показує, що у цей час увага акцентувалася переважно на покращенні становища жінок у СРСР, заперечувався самостійний статус жіночих проблем і наявність у жінок специфічних інтересів, відмінних від класових, автори зосереджувалися на описі успіхів залучення жінок у суспільне виробництво (Груздева, Чертихіна, 1983; Новикова, 1957; Сидоренко, 1975; Киселева, 1978; Римашевская, 1991).

В українській історіографії в останні десятиліття спостерігається інтерес до дослідження жіночої проблематики в СРСР (Смоляр, 1999; Журженко, 2001; Кривуля, 2004; Сапицька, 2007; Марасіна, 2011).

Але безпосередньо проблемі економічної активності жінок належної уваги досі не приділялося і вона є досить актуальною та корисною для подальшого опрацювання гендерної проблематики. Тому метою даного дослідження є прослідкувати зміни у економічній активності жінок, що пов'язані зі становленням, усталенням та видозмінами радянського режиму, проаналізувати реальне становище жінок у СРСР та їх участь у суспільному виробництві.

У дослідженні використовується гендерний підхід. Історико-порівняльний метод застосовується для аналізу розвитку економічної активності жінок у різні роки радянського періоду історії України. Статистично-аналітичний метод застосовується для опрацювання статистичних відомостей про жінок активних учасників суспільно-економічних процесів. Для підбиття підсумків застосовується системний та аналітичний методи.

Результати дослідження.

У марксистсько-ленінській доктрині економіка виступає базисом, без якого існування надбудови неможливе, а згідно з діалектикою історичного матеріалізму надбудова впливає на формування і функціонування базису, тому економічна політика для більшовицького режиму була особливо значимою. Ленінський план побудови соціалізму передбачав індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства та культурну революцію, які мали відбуватися одночасно і прискореними темпами. А оскільки внаслідок першої світової та громадянської війни, національно-визвольних змагань суттєво змінилася демографічна ситуація, то в УРСР як і в усьому СРСР значний тягар у реалізації планів більшовиків ліг на плечі жінок.

У СРСР було проголошено вирішення жіночого питання. Одним із основних аспектів цього стали законодавчо гарантовані рівні права з чоловіками в галузі зайнятості і максимальна участь жінок у суспільному виробництві. Визначальним фактором вирішення жіночого питання вважалася участь жінок у виробництві. За концепцією більшовизму це не тільки надало жінці економічної незалежності, а й сприяло підвищенню самоповаги як вільної та рівноправної громадянки: «для

повного звільнення жінки і для дійсної рівності її з чоловіком потрібно, щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь в суспільній продуктивній праці» (Ленин, 1967).

Західні автори виділяють дві групи факторів, які обумовлювали високий рівень залученості жіночої робочої сили у виробництво СРСР:

- Економічні. Основною причиною мобілізації робочої сили була екстенсивна ресурсоємна модель економічного росту для модернізації та індустріалізації економіки, яку започаткував сталінський режим і в умовах зменшення чоловічого населення в результаті війн та репресій попит на робочу силу протягом довгого часу задовольнявся завдяки залученню жінок в суспільне виробництво.

- Ідеолого-політичні. Важливе ідеологічне значення мала праця в суспільному виробництві, яка була джерелом радянської ідентичності і інтеграції суспільства, а робота на державу була фактично єдиною легітимною формою отримання доходів. Соціальні права в умовах державного соціалізму були пов'язані не стільки зі статусом громадянина, скільки із участю в суспільному виробництві; відповідно соціальні гарантії і пільги надавалися жінці саме як працюючій матері (Dodge, 1966; McAuley, 1981; Lapidus, 1978).

У 20-30-ті рр. XX ст. в новоутвореній радянській державі, спираючись на ідеї класиків марксизму-ленінізму, жінок почали звільняти від «домашньої» експлуатації та активно долучати до суспільного виробництва за допомогою:

- законодавчого оформлення рівності між статями у всіх сферах життєдіяльності;

- побутового «розкріпачення» жінок шляхом передачі сімейно-побутових обов'язків жінки – суспільному виробництву (державі), тобто звільнення жінок від домашнього господарства, яке, як його характеризував В. Ленін, «в більшості випадків є самою непродуктивною, самою дикою і самою тяжкою працею, яку здійснює жінка. Це праця надзвичайно дрібна, не містить у собі нічого, що скільки-небудь сприяло б розвитку жінки» (Ленин, 1967);

- ліквідації неписьменності та ши-

рокого залучення жінок до різних рівнів освіти. Так, у 1930 р. у школах ліквідації неписьменності, як свідчать радянські дослідники, в УРСР навчалось 70,8 % жінок, а до 1939 р. було ліквідовано різницю в грамотності чоловіків і жінок. У деяких областях республіки відсоток грамотних жінок сягав 90 %, у Києві — майже 95,6 % (Вовк, 1975);

- розроблення системи соціальних гарантій та пільг, які полегшували жінкам доступ у сферу суспільного виробництва, захисту материнства і дитинства.

Уже в перші роки радянської влади протягом досить короткого терміну були прийняті законодавчі акти, що забезпечували рівність між чоловіками і жінками за основними параметрами зайнятості. 1936 р. Конституція СРСР, а 1937 р. Конституція УРСР законодавчо закріпила рівність прав чоловіків і жінок в усіх сферах життєдіяльності.

У цей період для ширшого залучення жінок до виробництва під керівництвом партійних комітетів провадилася активна пропагандистська діяльність для залучення якомога більшої кількості українських жінок до виробничої праці в промисловості: набули поширення місячники огляди роботи серед жінок, спільні збори робітниць з домашніми господарками, гаслом тих років було «кожен робітник має привести на виробництво свою дружину, кожна робітниця – завербувати не менше двох жінок» (Підтиченко, Кастелі, Шевченко, 1971). Як свідчить радянська статистика, така політика поступово призвела до того, що жінки склали половину працівників в промисловості та сільському господарстві як в усьому СРСР, так і в УРСР (рис. 3.1).

Для підвищення трудової активності та продуктивності праці було розгорнуте соціалістичне змагання, яке здійснювалось на основі ідеологічно-міфологізованих рухів «стаханівок», жінок-механізаторів («Сто тисяч дівчат – на трактори!»), п'ятисотениць (жінок, що збирали понад 500 центнерів цукрових буряків з гектара), жінок-новаторів тощо. У цьому контексті проводилися недільники, конкурси, переклички, виробничі наради, пошуки раціоналізаторів (Підтиченко, Кастелі, Шевченко, 1971).

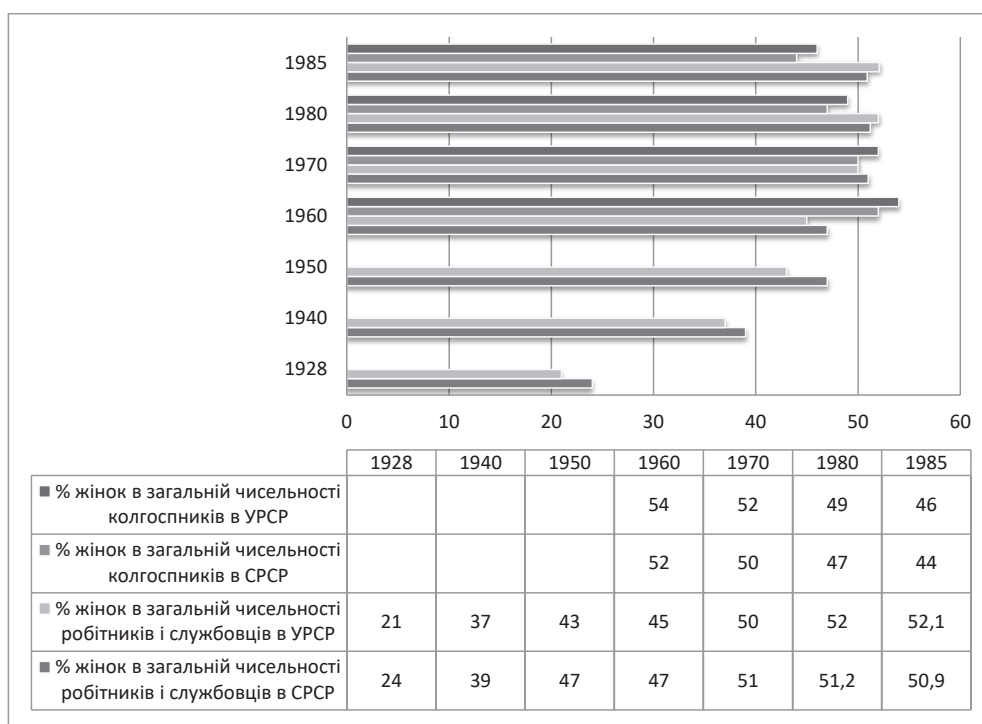

Рис. 3.1. Чисельність жінок в загальній кількості колгоспників, робітників і службовців в економіці СРСР та УРСР (у %) (Центральное статистическое управление, 1979).

Партійне керівництво для розвитку ударництва на виробництві застосовувало широкий спектр матеріальних та моральних чинників для того, щоб учасники руху передовиків усвідомлювали як міру заохочення за успіхи у праці, так і міру відповідальності за зрив зобов'язань.

Особливими досягненнями вважалося виконання жінками роботи, яка традиційно вважалася чоловічою, демонструючи, що радянській жінці усе під силу. «Ніде не було жінок паровозних машиністів, – як писала тодішня преса, – а у нас за почином першого машиніста Зінаїди Троїцької, цю професію опанували у 1940 р. понад 4 000 жінок. Всього працює у транспорті півмільйона жінок; 32 тисячі трактористок і 8 тисяч комбайнерок працюють у 1939 р. на колгоспних полях. 110 тис. дівчат навчаються на тракторних курсах, сотні тисяч оволодівають мистецтвом водити машини» (Колгоспниця України, 1941).

Значна кількість жінок працювали в шкідливих і важких умовах. У цей період велася політика покращення умов праці жінок, однак вона була не послідовною і більшою мірою була спрямована на реалізацію політики індустріалізації, а не захист жінок.

Так, 1932 р. постановою Наркомпраці СРСР був затверджений список особливо важких і шкідливих робіт та професій, за яким жінкам були заборонені певні види зайнятості у металургійній, металообробній, хімічній, шкіряній, текстильній, паперовій, поліграфічній промисловості, на транспорті, у будівництві, комунальному господарстві. Однак у кінці 1938 р. список був скорочений постановою РНК СРСР, що найімовірніше було пов'язано із тодішньою міжнародною ситуацією і посиленою мілітаризацією СРСР. Після II світової війни діапазон застосування жіночої праці знову почав звужуватися, так 13 липня 1957 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову про заміну жіночої праці на підземних роботах у гірничодобувній промисловості і на будівництві підземних споруд. Проте, як стверджують дослідники, праця жінок на важких і шкідливих роботах, зокрема під землею використовувалася аж до початку 1990-х рр. (Бондаренко, 2004).

Отже, на етапі становлення радянської економіки та після II світової війни завдяки політиці широкого залучення жінок у виробничу діяльність був майже знівельований статевий поділ праці, проте поступово відбувається зосередження жінок в окре-

мих галузях економіки, в основному тих, де застосування їх праці пояснювалося як продовження домашніх обов'язків жінок (освіта, культура, охорона здоров'я тощо). Так, у 1979 р. найбільша кількість жінок була зосереджена в таких професіях: санітарки та няні (98 % від усіх осіб, які мають дане заняття), швачки (94 %), робітники в торгівлі та громадському харчуванні (92 %), працівники канцелярії і діловоди (92 %). Найменша кількість жінок у 1979 р. була серед осіб, які були зайняті в машинобудуванні та металообробці (17 %), деревообробці (24 %), будівництві (26 %). Такий професійний статевий поділ, як свідчить статистика, зберігався і в 1980-ті рр. (Государственный комитет СССР по статистике, 1991).

Більшовицька політика емансипації жінок включала також побутове «розкріпачення» жінок, яке почалося в 20-х рр. XX ст. з розвитку мережі домашніх кухонь, їдалень, ясел, дитячих садків тощо. У довгостроковій перспективі планувалося розгортання великих комунальних механізованих пралень при будинках, організація пошивних і ремонтних майстерень. Але «звільнення жінок від домашнього господарства» за допомогою розвитку соціально-побутової інфраструктури істотно відставали від темпів їх залучення в професійну зайнятість. Особливо складною

була ситуація в українському селі. Як зазначає у своїй дисертації О. Сапицька, заходи, які радянська влада здійснювала для звільнення жінок від домашньої праці носили декларативний характер (особливо це стосувалося медичного обслуговування жіночого населення у сільській місцевості), і часто використовувалися як знаряддя для закріплення жінок у колгоспах. Проголошені партійним керівництвом плани щодо розвитку побутової інфраструктури на селі держава не фінансувала навіть у половинному обсязі, і на практиці процес заснування та утримання у колгоспах закладів соціально-побутового обслуговування забезпечувався ініціативою самих жінок (Сапицька, 2007).

Отже, у радянський період вирішення побутових проблем зводилося до спроб покращення домашньої праці. Гендерний поділ праці залишився без змін і, як показав порівняльний аналіз бюджетів часу працюючих жінок в 1923 р., 1934 р. і 1963 р., робочий день жінки був значно тривалішим, ніж у чоловіка за рахунок великих затрат часу на ведення домашнього господарства (рис. 3.2, 3.3). У сільській місцевості жінки-колгоспниці на ведення домашнього господарства затрачали ще більше часу: у 1923–1924 рр. – 43,9 год., 1934 р. – 41,8 год., у 1963 р. – 36,4 год. (Римашевская, 1991).

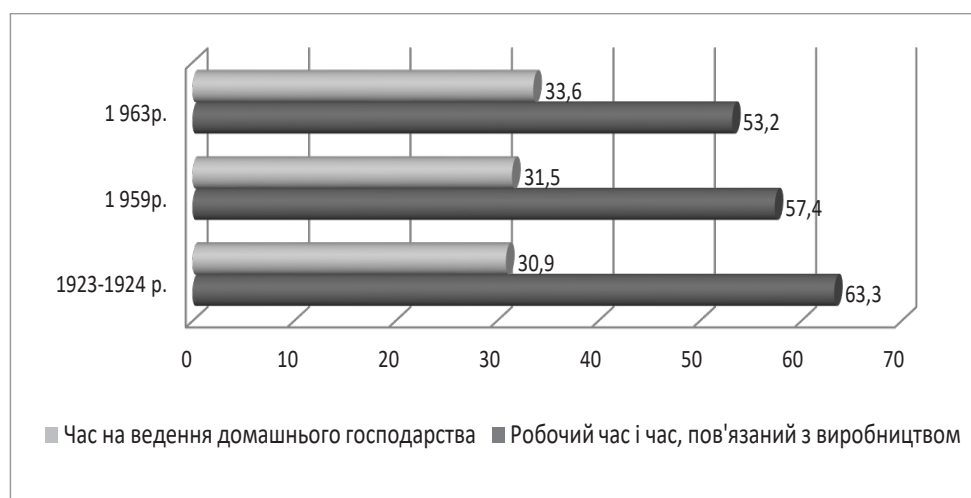

Рис. 3.2. Бюджет робочого часу та часу, пов'язаного з виробництвом і затраченого на ведення домашнього господарства жінок, робітниць промисловості, год. (Римашевская, 1991)

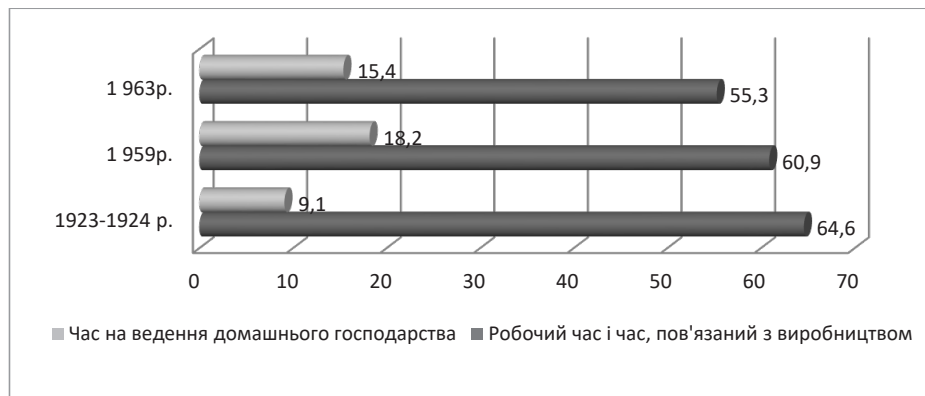

Рис. 3.3. Бюджет робочого часу та часу, пов'язаного з виробництвом і затраченого на ведення домашнього господарства чоловіків, робітників промисловості, год. (Римашевская, 1991)

Розвиток радянської економіки відбувався в основному завдяки екстенсивним чинникам, тому суспільне виробництво, відчуваючи хронічний дефіцит робочої сили, постійно втягувало в сферу зайнятості все нові групи населення (пенсіонерів, домогосподарок тощо). Але поступово стала змінюватися політика щодо жінок у сфері зайнятості та «звільнення їх від домашнього господарства». Реальною причиною цієї зміни стала не турбота про жінок та їх становище, а демографічні проблеми в державі.

У 1970-х рр., коли рівень зайнятості населення працездатного віку (зокрема 90 % яких працювали чи навчались) досяг межі, а народжуваність дуже знизилась, держава змушена була почати пошуки нових джерел поповнення робочої сили. Одним з цих джерел мало стати підвищення рівня народжуваності населення. Тому з середини 1970-х рр. почалася теоретична розробка так званої «сімейної політики», зміст якої зводився до заходів, що повинні були створити для жінки найбільш сприятливі умови поєднання професійних та сімейно-побутових обов'язків. Як і до того головним залишалася загальна зайнятість жінок у суспільному виробництві, але держава більше не ставила завдань у суспільненні домашнього господарства. «Подвійне трудове навантаження» жінок вважалася основною причиною скорочення народжуваності, тому для підвищення народжуваності потрібні були заходи для зниження цього навантаження. А оскільки

в СРСР діти і домашня робота сприймалися як жіночі обов'язки, то й у системі заходів сімейної політики центральне місце відводилося збільшенню матеріальної допомоги працюючій матері і розробці різноманітних пільг для жінок у сфері зайнятості.

Отже, з 1970-х рр. «жіноче питання» бачилося як створення умов для поєднання соціальних функцій жінок як виробників матеріальних і духовних цінностей та матерів і вихователюк нових поколінь. У межах сімейної політики був розроблений цілий комплекс пільгових заходів для працюючих жінок (Баскакова, 1998). Впровадження цих заходів у життя багато в чому стало можливим завдяки командно-адміністративній економічній системі, заснованій на монополії держави в усіх сферах суспільного життя.

Як стверджують дослідники, активне залучення жінок у виробничу сферу на пізніх етапах існування радянського суспільства призвело до укладення базового типу гендерного контракту – «працююча мати», який передбачав обов'язкове поєднання жінкою сімейної і виробничої функцій. Особливістю радянського гендерного контракту було те, що обидві функції здійснювалися жінкою під контролем і покровительством держави, яка контролювала і приватну сферу. У результаті склався феномен «подвійної зайнятості», соціальні послуги, які надавалися державою не могли компенсувати жінці тих перенавантажень, які виникли внаслідок поєднання

декількох соціальних ролей (Журженко, 1999). Економічним результатом «подвійної зайнятості» була більш низька продуктивність жіночої праці, пов'язана з меншими інвестиціями в людський капітал, більш низькою кваліфікацією, вимушеними перервами в роботі тощо.

Активна розбудова промисловості в СРСР потребувала великої кількості освічених і кваліфікованих працівників, тому була розгорнута програма ліквідації неписьменності серед жінок і забезпечення їм доступу до професійної освіти. Були створені школи з ліквідації неписьменності, школи фабрично-заводського учнівства, встановлена броня на робітфаках для робітниць і селянок, введені в склад приймальної комісії представники від жіночівідділів, дана вказівка про «зниження деяких предметних вимог з тим, щоб потім в процесі навчання їх надолужити» (Вітрук, 1967; Оніпченко, 1977). Але вже радянські дослідники зауважували, що «в реальності формальна рівність доступу до професійної підготовки не приводить до фактичної. Професійна підготовка все ще розрізняється за ознакою статі» (Вовк, 1975). Незважаючи на практично рівний з чоловіками рівень освіти, жінки були гірше підготовлені професійно та кваліфікаційно, тому займали більш низьке службове становище вже на початку їх трудової діяльності. Так, у сільському господарстві серед головних спеціалістів радгоспів (агрономів, зоотехніків, ветлікарів, інженерів, економістів) у 1975 р. жінок було 15 %, в 1982 р. – 19 %. Подібною була ситуація в колгоспах: серед головних спеціалістів у 1975 р. жінок було 23 %, а у 1982 р. – 25 % (Центральное статистическое управление Украинской ССР, 1983). Серед інженерно-технічного персоналу також переважали чоловіки. Жінки, у свою чергу, продовжували переважати в масових професіях, що були пов'язані з ручною працею і, як стверджує у своєму дисертаційному дослідженні Г. Марасіна, тарифікувалися найнижчими розрядами (Марасіна, 2011). Прагнення жінок підвищувати свою кваліфікацію наражалися на труднощі, які були поза сферою суспільного виробництва (зайнятість у домашньому господарстві, відсутність відповідних дитячих закладів тощо), так і на зневажливе

ставлення до них з боку адміністрації як до працівників «другого сорту».

Ще однією проблемою, яка знайшла свій вияв у радянській економіці була різниця в оплаті праці чоловіків та жінок. Хоча Конституція СРСР проголошувала принцип рівної оплати за однакову працю, фактично спостерігалася різниця в середній оплаті праці чоловіків і жінок в співвідношенні 3:2 (Римашевская, 1991). В основному це було пов'язано із нижчим рівнем кваліфікації жінок, а також із тим, що в галузях з високою питомою вагою зайнятості жінок була значно нижча заробітна плата, хоча в цих галузях умови праці були не кращими, а інколи й гіршими, ніж у галузях з переважанням чоловічої зайнятості. Як зазначає Т. Орлова, коли почала зростати чисельність фахівців з вищою освітою, серед яких більшість були жінки, почав робитися наголос на «пролетарях», які займалися «продуктивною працею». Працівники «непродуктивної праці» – вчителі, лікарі, працівники культури, обслуговування та інших сфер – одержували приблизно у два з половиною рази менше. Це виправдовувалося не тільки тим, що робітничий клас є «авангардом радянського суспільства», а й тим, що в такий спосіб повертаються кошти, затрачені державою на надання вищої освіти (Орлова, 2009).

Висновки. Отже, з'ясовано, що для залученості жіночої робочої сили у виробництво СРСР використовувалося велика кількість інструментів та засобів, зокрема, законодавче оформлення рівності між статями, побутове «розкріпачення» жінок, ліквідація неписьменності та залучення жінок до різних рівнів освіти, розроблення системи соціальних гарантій та пільг жінкам, провадилася активна пропагандистська діяльність, були розгорнуті соціалістичні змагання. Виявлено, що на етапі становлення радянської економіки та після II світової війни завдяки політиці широкого залучення жінок у виробничу діяльність був майже знівельований статевий поділ праці. Особливими досягненнями вважалося виконання жінками роботи, яка традиційно вважалася чоловічою, також у цей час значна кількість жінок працювали в шкідливих і важких умовах. З кінця 50-х рр. XX ст. поступово відбувається зосеред-

ження жінок в окремих галузях економіки, в основному тих, де застосування їх праці пояснювалося як продовження домашніх обов'язків жінок, що своєю чергою вплинуло на гендерний розрив в оплаті праці. Також з'ясовано, що поступово стала змінюватися політика щодо «звільнення жінок від домашнього господарства», у радянський період вирішення побутових проблем звелось до спроб полегшення домашньої праці, гендерний поділ праці залишився без змін.

Можна стверджувати, що основним завданням більшовицької політики щодо жінок було використання їх в якості трудового ресурсу в радянській економіці. Саме цим було зумовлене декларування

рівних з чоловіками прав у радянському суспільстві, спроби «усуспільнити домашнє господарство», забезпечення доступу до освіти. Але на тлі передових як для свого часу законодавчих норм захисту прав жінок, радянська держава, в умовах тоталітарної системи й екстенсивного розвитку суспільства, перетворювала на практиці законодавчо закріплені права жінок на декларації і використовувала жінок передусім як додатковий трудовий ресурс на власний розсуд, у потрібних їй напрямках та обсягах. Будучи в основному об'єктом політичної і економічної влади, українська жінка була позбавлена можливості політичного та економічного самовизначення і самоствердження.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Баскакова М. Е. Равные возможности и гендерные стереотипы на рынке труда / Проект гендерная экспертиза. Москва : МЦГИ, 1998. 64 с.

Бондаренко Н. О. Развитие прав женщин УРСР: национальный та міжнародний аспекти (1917–1991 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. степені канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія права і держави» / Н. О. Бондаренко. Харків, 2004. 20 с.

Вітрук Л. Д. Підвищення загальноосвітнього та професійно-технічного рівня робітниць України в 1926 – 1932 рр. *Український історичний журнал*. 1967. № 3 (березень). С. 48–58.

Вовк Л. П. Развитие освіти серед жінок в Українській РСР (1917–1941 рр.). *Український історичний журнал*. 1975. № 11 (176). С. 81–84.

Груздева Е. Б., Чертихина Э. С. Труд и быт советских женщин. Москва : Политиздат, 1983. 222 с.

Діяльність партійних організацій західних областей України по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва (1945–1950 рр.). *Український історичний журнал*. 1969. № 10 (103). С. 49–55.

Економічна активність населення за статтю, типом місцевості та віковими групами, 2018. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/rp/eans/eansmv2018_u.xls

Женщины в обществе: реалии, проблемы, прогнозы / отв. ред. Н. М. Римашевская. Москва : Наука, 1991. 127 с.

Женщины в СССР : статист. матер. Москва : Статистика, 1979. 11 с.

Женщины в СССР, 1991 : статист. матер. / гос. ком. СССР по статистике, информ. изд. центр. Москва : Финансы и статистика, 1991. 63 с.

Женщины на работе и дома / ред.-сост. Г. П. Киселева. Москва : Статистика, 1978. 93 с.

Женщины Украинской ССР : краткий статист. справ. Київ : Центральное статистическое управление Украинской ССР, 1983. 86 с.

Жінки радянської України – активні будівники комуністичного суспільства / Е. Ю. Підтиченко, Л. А. Кастелі, М. М. Шевченко. Київ : Політвидав, 1971. 172 с.

Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні : монографія / під заг. ред. Л. О. Смоляр. Одеса : АстроПринт, 1999. 440 с.

Журженко Т. Женская занятость в условиях переходной экономики: адаптация к рынку или маргинализация? *Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходной период: от социальных движений к политике* / под. ред. И. Жеребкиной. Харьков : ХЦГИ, 1999. С. 231–280.

Журженко Т. Ю. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине. Харків : Фолио, 2001. 240 с.

Ленин В. И. О задачах женского рабочего движения в Советской республике. Речь на IV Московской общегородской беспартийной конференции работниц 23 сентября 1919 г. *Полное собрание сочинений*. Москва : Изд-во политической литературы, 1967. Т. 39. С. 198–205.

Кривуля О. О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929–1938 рр.) : автореф. дис. ... на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Луганськ, 2004.

Марасіна Г. В. Проблеми кваліфікації жіночої праці у промисловості європейської частини СРСР (на прикладі окремих регіонів) 1922 – 1991 рр. : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. : спец. 07.00.02 / Г. В. Марасіна. Харків, 2011. 22 с.

Міжнародний комуністичний жіночий день. *Колгоспниця України*. 1941. № 5 (березень).

- Новикова Т. М. Путь советской крестьянки. Москва : «Знание», 1957. 24 с.
- Онiпченко В. П. Підвищення кваліфікації жінок у роки другої п'ятирічки (на прикладі важкої промисловості Донбасу). *Український історичний журнал*. 1977. № 1 (190). С. 81–88.
- Радянський тоталітаризм і жіноцтво в контексті історіографії / Т. В. Орлова. Український історичний журнал: науковий журнал. 2009. № 3. С. 184–198.
- Сапицька О. М. Сільські жінки України в умовах підготовки і проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.) : автореф. дис. ... на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Луганськ, 2007.
- Сидоренко В. П. Торжество марксистсько-ленінських ідей рівноправності жінок. *Український історичний журнал*. 1975. № 10 (175). С. 21–30.
- Dodge N. T. Women in the Soviet Economy. Their Role in Economics, Scientific, and Technical Development. Baltimore : TheJohnsHopkinsPress, 1966. 331 pp.
- McAuley A. Women's Work and Wages in the Soviet Union. London: George Allenand Unwin, 1981. 228 pp.
- Lapidus G. W. Women in Soviet Society. Equality, Development, and Social Change. Berkeley: University of California Press, 1978. 381 pp.

REFERENCES

- Baskakova, M. E. (1998). *Ravnye vozmozhnosti i gendernye stereotipy na rynke truda [Equal opportunities and gender stereotypes in the labor market]*. Proekt gendernaja jekspertiza. Moskva: MCGI [in Russian].
- Bondarenko, N. O. (2004). Rozvytok prav zhinok URSR: nacionalnyj ta mizhnarodnyj aspekty (1917-1991 rr.) [Development of women's rights of the USSR: national and international aspects (1917–1991)]. Extended abstract of Candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
- Dijalnistj partijnjkh orghanizacij zakhidnykh oblastej Ukrajiny po zaluchennju zhinok-seljanok do kolghospnogho budivnyctva (1945-1950 rr.) [Activities of party organizations in the western regions of Ukraine to involve peasant women in collective farm construction (1945-1950)]. (1969). *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 10 (103), 49–55 [in Ukrainian].
- Dodge, N. T. (1966). *Women in the Soviet Economy. Their Role in Economics, Scientific, and Technical Development*. Baltimore : TheJohnsHopkinsPress/
- Ekonomichna aktivnistj naselennja za statju, typom miscevoli ta vikovymy ghrupamy [Economic activity of the population by sex, type of location and age groups]. (2018). Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/rp/eans/eansmv2018_u.xls
- Gruzdeva, E. B., & Chertihina, Je. S. (1983). *Trud i byt sovetskih zhenshin [Work and life of Soviet women]*. Moskva: Politizdat [in Russian].
- Kryvulja, O. O. (2004). Zhinky ta industrializacija v Ukrajini (1929-1938 rr.) [Women and industrialization in Ukraine (1929-1938)]. Extended abstract of Candidate's thesis. Skhidnoukrajinsjkyj nacionalnyj universytet imeni Volodymyra Dajla. Lughansjk [in Ukrainian].
- Lapidus, G. W. (1978). *Women in Soviet Society. Equality, Development, and Social Change*. Berkeley: University of California Press.
- Lenin, V. I. (1967). O zadachah zhenskogo rabocheho dvizhenija v Sovetskoj respublike. Rech' na IV Moskovskoj obshhegorodskoj bespartijnoj konferencii rabotnic 23 sentjabrja 1919 g. [On the tasks of the women's labor movement in the Soviet republic. Speech at the IV Moscow Citywide Non-Party Conference of Workers on September 23, 1919]. *Polnoe sobranie sochinenij – Complete collection of essays*. (Vol. 39, pp.198–205). Moskva: Izd-vo politicheskoy literatury [in Ukrainian].
- Marasina, Gh. V. (2011). Problemy kvalifikaciji zhinochoji praci u promyslovosti jevropejskoji chastyny SRSR (na prykladi okremykh rehioniv) 1922 – 1991 rr. [Problems of qualification of female labor in the industry of the European part of the USSR (on the example of separate regions) 1922 - 1991]. Extended abstract of Candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
- McAuley, A. (1981). *Women's Work and Wages in the Soviet Union*. London: George Allenand Unwin.
- Mizhnarodnyj komunistychnyj zhinochoj denj [International Communist Women's Day]. (1941, March 5). *Kolghospnycja Ukrajiny* [in Ukrainian].
- Novikova, T. M. (1957). Put' sovetskoj krest'janki [The path of the Soviet peasant]. Moskva: Znanie [in Russian].
- Onipchenko, V. P. (1997). Pidvyshhennja kvalifikaciji zhinok u roky drughoji p'jatyrichky (na prykladi vazhkoji promyslovosti Donbasu) [Advanced training of women in the years of the second five-year plan (on the example of heavy industry of Donbass)]. *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1 (190), 81–88 [in Ukrainian].
- Orlova, T. V. (2009). Radjansjkyj totalitaryzm i zhinoctvo v konteksti istorioghrafiji [Soviet totalitarianism and femininity in the context of historiography]. *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal: Naukovyj zhurnal – Ukrainian historical journal: scientific journal*, 3, 184–198 [in Ukrainian].
- Pidtychenko, E. Ju., Kasteli, L. A., & Shevchenko, M. M. (1971). *Zhinky radjanskoji Ukrajiny – aktivni budivnyky komunistychnogho suspilstva* [Women of Soviet Ukraine – active builders of communist society]. Kyiv: Polityvda [in Ukrainian].

Rimashevskaja, N. M. (Ed.) (1991). *Zhenshhiny v obshchestve: realii, problemy, prognozy* [Women in society: realities, problems, forecasts]. Moskva: Nauka [in Russian].

Saprychka, O. (2007). M. Sil'sjki zhinky Ukraïny v umovakh pidghotovky i provedennja kolektyvizaciji (1928 – seredyna 1933 rr.) [Rural women of Ukraine in the conditions of preparation and carrying out of collectivization (1928 - the middle of 1933)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Skhidnoukrajinskij nacional'nyj universytet imeni Volodymyra Dalja, Lughans'k [in Ukrainian].

Smoljar, L. O. (Ed.). (1999). *Zhinochi studiji v Ukraïni: Zhinka v istoriji ta sjoghodni* [Women's studies in Ukraine: Woman in history and today]. Odesa: AstroPrynt [in Ukrainian].

Sydorenko, V. P. (1975). Torzhestvo marksyst'sjko-lenins'jkykh idej rivnopravnosti zhinok [Triumph of Marxist-Leninist ideas of women's equality]. *Ukrajinskij istoričnyj žurnal – Ukrainian Historical Journal*, 10 (175), 21–30 [in Russian].

Vitruk, L. D. (1967). Pidvyshhennja zaghaljnoosvitnjogho ta profesijno-tekhničnogho rivnja robitnycj Ukraïny v 1926 – 1932 rr. [Raising the general and vocational level of Ukrainian workers in 1926–1932]. *Ukrajinskij istoričnyj žurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 48–58 [in Ukrainian].

Vovk, L. P. (1975). Rozvytok osvity sered zhinok v Ukraïns'kij RSR (1917–1941 rr.) [Development of education among women in the Ukrainian SSR (1917–1941)]. *Ukrajinskij istoričnyj žurnal – Ukrainian Historical Journal*, 11 (176), 81–84 [in Ukrainian].

Zhenshhiny na rabote i doma [Women at work and at home]. (1978). G. P. Kiselev (Ed.). Moskva: Statistika [in Russian].

Zhenshhiny Ukraïns'koj SSR [Women of the Ukrainian SSR]. (1983). Kyiv: Central'noe statističeskoe upravlenie Ukraïns'koj SSR [in Russian].

Zhenshhiny v SSSR [Women in the USSR]. (1979). Moskva: Statistika [in Russian].

Zhenshhiny v SSSR [Women in the USSR]. (1991). Gos. kom. SSSR po statistike, inform. izd. centr. Moskva: Finansy i statistika [in Russian].

Zhurzenko, T. (1999). Zhenskaja zanjatost' v uslovijah perehodnoj jekonomiki: adaptacija k rynku ili marginalizacija? [Women's employment in a transition economy: adaptation to the market or marginalization?]. *Femina Postsovietica. Ukraïns'kaja zhenshhina v perehodnoj period: ot social'nyh dvizhenij k politike – Femina Postsovietica. Ukrainian woman in transition: from social movements to politics*. I. Zherebkina (Ed.). (pp. 231–280). Kharkov: HCGI [in Russian].

Zhurzenko, T. Ju. (2001). *Social'noe vosproizvodstvo i gendernaja politika v Ukraïne* [Social reproduction and gender policy in Ukraine]. Kharkov: Folio [in Russian].

Олійник Наталія

Кандидат політичних наук, доцент
Львівська медична академія імені
Андрея Крупинського

Oliynyk Nataliya

Candidate of Political Science, Assoc. Prof
Andrei Krupynskyi Lviv Medical Academy

Email: n.u.oliynyk@gmail.com

Цитування: Олійник, Н. (2020). Емансипація по-радянськи: українські жінки в соціалістичній економіці. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (10), 5–15. doi: 10.15421/172088

Citation: Oliynyk, N. (2020). Emansypatsiia po-radiansky: ukraïnski zhinky v sotsialistychnii ekonomitsi [Emancipation in the Soviet Way: Ukrainian Women in a Socialist Economy] *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (10), 5–15. doi: 10.15421/172088

Стаття надійшла / Article arrived: 05.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 28.10.2020

Біовлада в просторі сучасного міста: модуси репрезентації

Оксана Зубарева, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Медикалізація на сучасному етапі представляє своєрідний синтез попередніх історичних етапів. З одного боку, сучасний культ людського тіла і здоров'я, що підігривається ЗМІ, медичними або близько медичними корпораціями, перевершує те, що було раніше. З іншого боку, сучасна медицина, використовуючи найсучасніші наукові та технічні досягнення, демонструє нові можливості і відкриває перед людиною практично безмежні перспективи. До цих двох чинників додається третій, який виступає головною рушійною силою сучасної медикалізації – це комерція. Ототожнення біовлади і медичної влади має свої підстави, оскільки медицина дійсно є інститутом, який фокусується (в певному сенсі) на контролі за біологічними сторонами життя людини, можливості останнім часом стрімко розширюються у зв'язку з експансією новітніх біомедичних технологій. При допомозі механізмів біовлади в сучасному суспільстві, які характеризують її як безособову владу, аморфну, занурену в мережу міжособистісних взаємодій, регулюється витончений, не репресивний прояв потреб, пропозицій та заохочень до певної поведінки населення. Сучасне місто є достатньо складним соціокультурним феноменом і представляє собою динамічне середовище, яке здатне змінюватись у залежності від наявної факторної обумовленості як екзогенного, так і ендогенного характеру. В якості модусів репрезентації біовлади в просторі сучасного міста визначено популяризацію ідеології хелсизму. Найбільш вдалим механізмом трансляції ідеології хелсизму стала реклама, яка активно інкорпорована в публічний простір міста. Типовим елементом повсякденності містянина став «біо-хакінг» – система контролю за здоров'ям, яка базується на визначенні та постійному моніторингу життєвих показників. Ефектом біовлади, стала наростаюча фармацевтикалізація, що інкорпорована в повсякденність сучасного міста.

Ключові слова: біовлада, медикалізація, міський простір, ідеологія хелсизму, комерціалізація, біоетика, біохакінг

Biopower in the space of a modern city: moduses of representation

Oksana Zubareva, Oles Honchar Dnipro National University

Medicalization at the present stage is a kind of synthesis of the previous stages. On the one hand, the modern cult of the human body and health, fueled by the media, medical and medical corporations, is superior to that of antiquity. On the other hand, modern medicine, using the most advanced scientific and technical achievements, demonstrates new possibilities and opens up almost limitless prospects for a person. Added to these two factors is the third, which is the main driving force of modern medicalization – this is commerce. The identification of bio- and medical power has its grounds, since medicine is indeed an institution profiling (in a certain sense) on the control of the biological aspects of human life, the possibilities have recently been rapidly expanding in connection with the expansion of the latest biomedical technologies. With the help of the mechanisms of biopower in modern society, which characterize it as an impersonal power, amorphous, immersed in a network of interpersonal interactions, an elegant, and not repressive, manifestation of needs, suggestions and rewards for certain behavior of the population is regulated. The modern city is a rather complex socio-cultural phenomenon and is a dynamic environment that can change depending on the existing factor conditioning, both exogenous and endogenous. At the same time, health began to be perceived as a certain way of life, rather than an attribute. The New Understanding of Health focused public discourse on the importance of self-preserving behavior and the transfer of responsibility for health from health care institutions to the individual. The popularization of the ideology of Helsism is defined as modes of representation of biopower in the space of a modern city. The most successful mechanism for broadcasting the ideology of Helsism is advertising, which is actively

incorporated into the public space of the city. «Biohackin», a health control system based on a specific and constant monitoring of vital signs, has become a typical element of a city dweller's everyday life. The strengthening of socio-controlling mechanisms of medicalization was manifested not only in the mass expansion of biomedical technologies, but also in the fact that more and more personal problems began to be considered as falling within the competence of medicine. The effect of biopower is the growing pharmaceuticalization incorporated into the everyday life of a modern city. In this way, pharmaceutical companies use advertising to build their impact on potential consumers. This activity includes: reflecting some personal problems as medical.

Keywords: *biopower, medicalization, urban space, ideology of Helsism, commercialization, bioethics, biohacking*

Биовласть в пространстве современного города: модусы репрезентации

Оксана Зубарева, Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

Медикализация на современном этапе представляет своеобразный синтез предыдущих этапов. С одной стороны, современный культ человеческого тела и здоровья, подогреваемый СМИ, медицинскими или около медицинскими корпорациями, превосходит то, что было в античности. С другой стороны, современная медицина, используя самые передовые научные и технические достижения, демонстрирует новые возможности и открывает перед человеком практически безграничные перспективы. К этим двум факторам добавляется третий, который выступает главной движущей силой современной медикализации — это коммерция. отождествление био- и медицинской власти имеет свои основания, так как медицина действительно является институтом, профилизирующимся (в определенном смысле) на контроле за биологическими сторонами жизни человека, возможности в последнее время стремительно расширяются в связи с экспансией новейших биомедицинских технологий. При помощи механизмов биовласти в современном обществе, которые характеризуют ее как безличную власть, аморфную, погруженную в сеть межличностных взаимодействий, регулируется изысканное, а не репрессивное проявление потребностей, предложений и поощрений к определенному поведению населения. Современный город является достаточно сложным социокультурным феноменом и представляет собой динамическую среду, которая способна изменяться в зависимости от существующей факторной обусловленности, как экзогенного, так и эндогенного характера. В качестве модусов репрезентации биовласти в пространстве современного города определено популяризацию идеологии хелсизма. Наиболее удачным механизмом трансляции идеологии хелсизма стала реклама, которая активно инкорпорирована в публичное пространство города. Типичным элементом повседневности горожанина стал «биохакинг» — система контроля за здоровьем, основанная на определенном и постоянном мониторинге жизненных показателей. Эффектом биовласти, стала нарастающая фармацевтикализация, инкорпорированная в повседневность современного города.

Ключевые слова: *биовласть, медикализация, городское пространство, идеология хелсизма, коммерциализация, биоэтика, биохакинг*

Постановка проблеми.

Починаючи з другої половини ХХ ст. однією з найбільш трендових проблематик соціологічного дискурсу стала ідея медикалізації і біовлади як «матриксу» дискурсивних і позадискурсивних науково (медично) обґрунтованих дисциплінарних практик контролю, нормалізації і вдосконалення людської тілес-

ності» (Тищенко, 2001, с. 24) Відповідно, у середовищі інтелектуалів заговорили про зміну векторів владних відносин у суспільстві, «дуже глибоку трансформацію (механізмів) влади» (Adams, 2017), що використовує принципово нові методи тотального соціального контролю. У межах нашого дослідження, ми пропонуємо розглянути особливості репрезентації біовла-

ди в просторі сучасного міста крізь призму «використання» людської тілесності, яка постає в якості індивідуалізованого об'єкту нагляду, тренування, навчання і покарання.

Аналіз досліджень і публікацій.

Відомий дослідник технологій біоцентризму та біовлади І. Кобилін зазначає, що «поняття біовлади (або біополітики) є одним з найбільш обговорюваних у сучасному полі гуманітарних наук» (Кобилін, 2001, с. 171). Водночас, дослідник пов'язує появу цих термінів з науковою спадщиною М. Фуко («biopower»), який, аналізуючи еволюцію владних відносин у суспільстві, під «біовладою» розуміє форму влади, що бере початок з кінця вісімнадцятого століття й виникає у результаті необхідності переформатування чинної системи дисциплінарної влади, особливо стосовно примусу та контролю (Кравець, 2017, с. 209). Відзначимо, що на сьогодні проблематика біовлади опинилася в фокусі наукових інтересів таких відомих зарубіжних і вітчизняних дослідників, як: Дж. Агамбен, В. Глазко, М. Лаззарато, А. Кравець, А. Негрі, П. Тищенко, М. Фуко, М. Чешко.

Мета дослідження – визначити особливості репрезентації біовлади в просторі сучасного міста.

Виклад основного матеріалу.

Виникнення ідеї біовлади, як вже зазначалося вище, пов'язано з іменем М. Фуко, що розглядає останню як нову форму влади: «яку класичний світ ще не знає»; «яка зародилася як результат нової динаміки сил»; «яка перетворює владу-знання у фактор перетворення людського життя» (Фуко, 2010, с. 154). У першу чергу, дослідник акцентує увагу на тому, що в умовах «нової соціальності» біовлада контрастує з традиційними режимами влади, які спиралась на загрозу смерті чи покарання, при цьому «soft power» не є менш тотальною, чи дисциплінарною. Згідно з М. Фуко, біовлада – це продуктивна форма відносин влади, що здійснюється населенням (а не окремими органами) у профілактичній формі для максимального збільшення продуктивності, на відміну від примусу, характерного для суверенної (верховної) влади» (Фуко, 2005, с. 106). Ідея м'якого, спокус-

ливого, але всеохоплюючого контролю, що характеризує сучасність аналізується І. Нежинським, останній зазначає, що відповідно до поглядів М. Фуко, влада, поступово розпливаючись і «дроблячись», з часом «розчиняється» в соціальному несвідомому, набуваючи чисто маніпулятивного характеру і бере під свій контроль усі сфери соціального існування. Більш того, влада починає контролювати нагальні потреби людини, формуючи його соціальний і навіть тілесний вигляд: «ця «біовлада», проте, виявляється якби і непомітною на перший погляд; маніпулятивна машина працює майже безшумно (у всякому разі, поки є відповідна фінансове «мастило» і енергетичне підживлення від електорату), однак результати її роботи цілком очевидні. В кінцевому підсумку, в надрах соціального несвідомого виникають механізми тотального контролю потреб» (Нежинский).

Зауважимо, що генеалогічно поняття «біовлади» для М. Фуко було обмежене сферою медичних втручань і пов'язувалося з інституціоналізацією системи охорони здоров'я і нормуванням біологічних характеристик населення в дисциплінарному суспільстві. Дійсно в основі медикалізації як культурного екрану сучасності лежить ідея ототожнення біо- та медичної влади. Така точка зору є обґрунтованою, оскільки медицина дійсно є тим соціальним інститутом, що монополізував контроль за біологічними сторонами життя людини. Можливості медицини останнім часом стрімко розширюються у зв'язку з експансією новітніх біомедичних технологій: «медицина в ХХ столітті перетворилася в біомедицину, її розвиток не мислиться без прикладного використання фундаментальних відкриттів в галузі біології, цитології, генетики, ембріології (втім, як і практично всі напрямки розвитку біологічної науки орієнтовані на медичне застосування). Причому мова йде не про окремі інноваційні знахідки – точки зростання, а про технології, які стають все більш і більш масовими» (Созинов, 2008, с. 270).

Більш широке визначення біовлади було запропоновано М. Хардтом і А. Негрі в контексті немарксистської теорії глобального порядку ХХІ ст. У межах теоретичних положень «Імперії», дослідники

під біовладдою розуміють ситуацію, коли влада радикально розширює межі свого застосування та її об'єктом стає в буквальному сенсі все життя («біос») людини в усьому його різноманітті (Хардт, 2004, с. 40). Зважаючи на немарксистську методологічну оптику, біовлада розглядається не стільки з точки зору політичних, скільки економічних ефектів, і в кінцевому підсумку виявляється вираженням тотальної економічної влади капіталу. При цьому, А. Негрі зазначає, що метою його дослідження є «обговорення проблеми організації праці у контексті формування нового постмодерністського політичного поля, що відбувається в біосі» (Negri, 2007). Біовлада бере під контроль управління здоров'ям, харчуванням, народжуваністю тощо, оскільки кожна з цих сфер суспільного життя «стала політикою». Таким чином, біовлада поступово пронизує усі сфери життя суспільства, а біополітика являє собою свого роду грандіозну «соціальну медицину», яка займається контролем населення як способом «керувати життям»; останнє ж відтепер стає частиною сфери влади (Negri, 2007). До подібного висновку в контексті порівняльно-історичного аналізу влади приходять В. Чешко та І. Глазко, які в популярній праці «High Hume (биовласть и биополитика в обществе риска)» наголошують на тому, що біовлада в епоху генних технологій, змінивши форму, стає тотальною по суті. Щодо механізмів «нової влади» дослідники зауважують, що «вона не протистоїть конкретному індивіду і не підтримує його, вона оточує і пронизує соматичне буття в головному і в дрібницях. Вона приймає на себе функції соціоекологічного середовища, продукуючи стратегії поведінки в цьому світі» (Чешко, 2009, с. 18).

Виходячи з розуміння біовлади, як нової форми soft total контролю, що пронизує все соціальне тіло, і засноване на ідеї управління «життям», у подальшому ми пропонуємо зосередитись на формах її прояву в міському просторі. Сучасне місто є достатньо складним соціокультурним феноменом і представляє собою динамічне середовище, яке здатне змінюватись залежно від наявної факторної обумовленості як екзогенного, так і ендогенного характеру. Морфологія

міської території стає породжуючою грама-тикою поведінки людей, відповідно, міський public space, з одного боку, конструюється соціальною реальністю, а з іншого – навпаки, конструює цю реальність. Тобто ми маємо на увазі, штучність створення суспільного простору і те, що він є елементом відтворення та творення соціальної реальності. Так, П. Бурдьє зазначає, що простір (міський простір) є конструктом, і продуктом владних відносин: «той простір, у якому ми живемо і який ми пізнаємо, є соціально позначеним і сконструйованим». Соціальне також «об'єктивоване», «вписане» у просторове: «фізичний простір є соціальною конструкцією і проекцією соціального простору» (Вахштайн, 2003). Не менш важливою характеристикою міського простору є наявність контролю. А. Лефевр відштовхується від ідеї створеності, виробництва простору: «простір є продукт (соціальний)». Однак, будучи засобом виробництва, він одночасно є і засобом контролю; у цьому сенсі він так само «реальний» як товар або гроші. Так, суспільний простір не лише зумовлює створення комунікації, а й обмежує її, він контролює та обумовлює рівень доступу; простір задає норми поведінки та існування в ньому (Лефевр, 2002).

Зважаючи на вищезазначене, в якості модусів репрезентації біовлади в просторі сучасного міста, ми визначаємо – популяризацію ідеології хелсизму («healthism»). Вперше концепція «нового розуміння здоров'я» була запропонована Робертом Кроуфордом у праці «Хелсизм і медикалізація повсякденності» для дослідження моралізаторської ідеології в розвинених країнах, згідно з якою проблеми зі здоров'ям і їх вирішення повністю переносяться в зону відповідальності індивіда (Гвоздев, 2016). У той же час здоров'я почало сприйматися як певний спосіб життя, а не атрибут. «Нове розуміння здоров'я» сфокусувало публічний дискурс на значущості самозберігаючої поведінки і перенесення відповідальності за здоров'я з інститутів охорони здоров'я на індивіда. У той же час «хелсизм» вказав на тенденцію до моралізації здорового способу життя і негативне забарвлення дій тих, хто не відповідає нав'язаному образу «здорового» (Гольман,

2014, с. 511). Тобто, тотальний контроль «нової влади» сфокусувався на «біосі» індивіда, і визначив здоров'я в якості найвищої цінності, що характеризується досяжницьким статусом, який прямо корелює з соціальною успішністю. Відповідаючи вимогам часу місто стало майданчиком популяризації фітнес-культури, структуру якої складають фітнес-клуби, центри, студії, тренажерні зали, фіто-бари, послуги SPA.

При цьому досить показово, що модифікації зазнало саме поняття «фітнесу», що в умовах актуального культурного коду розглядається не просто як фізичне навантаження (постійне або періодичне), а як система, яка включає фізичну активність, збалансоване харчування, відмову від шкідливих звичок, здоровий спосіб життя, дбайливе і продумане ставлення до свого здоров'я, емоційного стану та зовнішності повсякденно (на роботі, вдома, на відпочинку тощо), це життя «в стилі фітнес» (Чернявська, 2012, с. 80). Public space міста переповнений приблизно наступними меседжами: «фітнес – спосіб і стиль життя, що дозволяє зберігати та зміцнювати здоров'я, врівноваженість емоційного стану, удосконалювати фізичну форму й самопочуття» «фітнес і спорт – успіх в житті і вічна молодість», «фітнес – шлях до досконалості» та ін.

Варто зауважити, що найбільш вдалим механізмом трансляції ідеології хелсизму стала реклама, яка активно інкорпорована в публічний простір міста. Рекламний продукт, що став невід'ємним елементом морфології сучасного міста, проникаючи в культурну тканину, м'яко в формі «бажаного» і «спокусливого» формує ціннісні ідеали, що (ре-)трансляються на рівні підсвідомого. У реклами, як ефективного засобу впливу на потенційного споживача є дві сторони, з одного боку, вона є інструментом просування товару, з іншого боку, втілює в собі домінантний соціокультурний дискурс. Латентна функція реклами проявляється в тому, що вона, відображає схвалювані в суспільстві моделі поведінки, та в символічній формі конструює певні картини світу. Ж. Савельєва, розкриваючи «прихований» бік реклами, виокремлює наступні її компоненти: «задає еталони світоустрою», «формує почуття

незадоволеності у населення», «акцентує і проблематизує певні аспекти реальності, щоб спонукати до дії і споживання, і таким чином нав'язує штучні потреби, цінності» (Савельєва, 2010, 103). Тож комерціалізація ідеології здорового способу життя тиражована міською рекламою, призвела до того, що типовим елементом повсякденності містянина став «біохакінг» – система контролю за здоров'ям, яка базується на визначенні та постійному моніторингу життєвих показників: «мета біохакінгу – прожити якомога довше, залишаючись здоровими як фізично, так і психологічно. Правильне харчування, фази сну, вітаміни в таблетках круглий рік і фітнес-браслети – лише деякі складові направлені на постійний аудит власного стану здоров'я. Відповідно, щоб не бути соціальним аутсайдером індивід змушений бути рефлексивним проектом себе» (Зубарева, 2019, с. 20). Тотальний контроль заснований на біовладі модифікував, як зазначає І. Тищенко, поведінку індивіда, що наразі утворює ланцюжок ритуально повторюваних елементарних поведінкових блоків «стимул-реакція»: звечора завів будильник, щоб прокинутися; вранці – вимив руки милом «Safeguard», щоб убити мікробів; почистив зуби пастою «Blend-a-Med», щоб запобігти карієсу; прийняв душ і вимив голову шампунем «Head and Shoulders» від лупи; випив кави; потім пожував жуйку, щоб відбілити зуби, позбутися від поганого запаху з рота і уберегтися від карієсу; перед роботою випив транквілізатор від стресу, «Валокордин» від серця, «Гастрофарм» від шлунка, «Анальгін» від голови... на ніч – снодійні, щоб заснути, і поставив будильник, щоб прокинутися (Тищенко, 2001, с. 39–40). Реклама, таким чином, розширила поля біовлади, оскільки вплив медицини на суспільство виявився все більш дифузним. Посилення соціоконтролюючих механізмів медикалізації проявилось не тільки в масовій експансії біомедичних технологій, але і в тому факті, що все більше коло особистих проблем почали розглядатися як такі, що лежать в сфері компетенції медицини.

Ефектом біовлади, стала наростаюча фармацевтикалізація, що інкорпорована в повсякденність сучасного міста. Зацікав-

леними фігурами фармацевтикалізації суспільства виступають і фармацевтичні корпорації, і діагностичні лабораторії, і страхові фірми, і держава загалом. Зазначене сприяє подоланню вузького погляду на біовладу, як ізольовану владу медицини і наочно демонструє, що вона змикається з іншими типами влади, у першу чергу економічною, завдяки механізмам комерціалізації і конс'юмеризації. Влучно зазначає С. Пустовіт: «медикалізації індивідуального та соціального життя також сприяє розвиток приватного сектора і підприємництва в медицині і сфері охорони здоров'я. Приватний сектор створює сприятливі умови для підміни цінностей психофізичного здоров'я та особистого щастя цінностями комфорту, фармакологічної ефективності і нескінченного процесу споживання» (Пустовіт, 2009, с. 164). По суті, процесу творення ефективної терапії в суспільстві передуює певний «запит» на потребу в ній, наприклад, через «конструювання» хвороби, яку «експерти» повинні успішно діагностувати і лікувати. Так фармацевтичні компанії за допомогою реклами вибудовують свій вплив на потенційного споживача. Ця діяльність включає в себе: відображення деяких особистих проблем як медичних; перетворення слабо виражених симптомів в серйозні; перебільшення серйозності і поширеності проблем; переконання людей в тому, що дані хвороби можна вилікувати тільки за допомогою прийому лікарських препаратів (Abraham, 2011, с. 727). Отже, відмінною особливістю роботи медичної і фармацевтичної спільноти в культурному ландшафті сучасності є те, що всі «хвороби» конструюються в визначених культурних і семантичних рамках для збільшення впливу на суспільство. У даному контексті звернемося до вже згадуваних нами М. Хардта і А. Негрі, що розглядають біовладу гранично широко як владу над виробництвом людського життя: «суспільство, поглинене владою, яка дісталася до центрів соціальної структури і процесів її розвитку, реагує як єдине тіло. Таким чином, влада висловлює себе як контроль, повністю охоплює тіла і свідомість людей і одночасно поширюється на всю сукупність соціальних відносин» (Хардт, 2004, с. 35).

Висновки.

І тут варто зазначити, що біовлада має розумітися як влада, що має справу з існуванням людської тілесності, з механізмами організації самого людського життя. Те, що раніше вважалося приватною справою окремих людей чи питанням їх волі, здібностей, везіння, наразі все активніше підпорядковується діям влади – і з боку медицини, і медикаментозних засобів, і з боку освіти, і з боку інших сфер впливу. З одного боку, сучасна влада зміщується все більше від зовнішнього тиску з боку владних інстанцій до використання тих чи інших форм інтеріоризації свого впливу через більш м'які засоби впливу. Відповідно біовлада стає в сучасному світі все більше актуальною: від того, яка є природа людини, залежить міцність громадських і владних конструкцій сучасного світу. І тому низка сил будуть зміцнювати свою владу, прагнучи стабілізувати цю природу – за допомогою і медикаментів, і психотерапевтичних групових програм адаптації, і впливу на свідомість, і методів контролю. Тобто ми бачимо, що в інтерналістському розумінні відбувається розширення поля біовлади. Це пов'язано з тим, що вплив медицини на суспільство виявляється все більш дифузним, відбувається посилення медикалізації, що отримує прояв не тільки в масовій експансії біомедичних технологій, але і в тому факті, що все ширше коло проблем розглядається в сфері компетенції та юрисдикції медицини. Кожне нове досягнення медицини стає надбанням громадськості, оскільки начебто може змінити звичні уявлення про людську природу. Таким чином, відбувається медикалізація суспільних проблем. І як наслідок, медикалізація стає найважливішим контекстом біополітичним управлінням людиною і населенням. У свою чергу, символічний простір міста формується через здатність візуальних об'єктів до трансляції культурно-символічних кодів за допомогою геометричних, семантичних і естетичних характеристик, які в сучасних умовах насичені медикалізованою тематикою. Відповідно в якості одного із модусів репрезентації біовлади в просторі сучасного міста визначено ідеології хелсизму та посилення ефекту фармацевтикалізації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Вахштайн В. К проблеме темпоральных механизмов социальной организации пространства. Анализ резидентальной дифференциации. *Социологическое образование*. 2003. Т. 3, № 3. URL: <http://sociologica.hse.ru/Articles.html>.
- Гвоздев М. Хелсизм в контексте социальной критики медицины. *Общество: философия, история, культура*. 2016. № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/helsizm-v-kontekste-sotsialnoy-kritiki-meditsiny>.
- Гольман Е. Новое понимание здоровья в политике и повседневности: истоки, актуальные направления проблематизации. *Журнал исследований социальной политики*. 2014. Т. 12, № 4. С. 509–522. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novoe-ponimanie-zdorovya-v-politike-i-povsednevnosti-istoki-aktualnye-napravleniya-problematizatsii>.
- Зубарева О. Соціальні ефекти «нового розуміння здоров'я» в вимірі соціології. *Габітус*. 2019. № 10. С. 19–23.
- Кобилин И. Исток и сингулярность: Дж. Агамбен і М. Фуко о рождении биовласти. *Философия и общество*. 2001. № 3(63). С. 171–194.
- Кравець А. Біовлада як одне з центральних понять сучасної біополітики. *Серія філософсько-політологічні студії*. 2017. Вип. 12. С. 209–213.
- Лефевр А. Идея для концепции нового урбанизма. *Социологическое обозрение*. 2002. Т. 2, № 3. URL: <http://sociologica.hse.ru/Articles.html>.
- Нежинский И. Традиция, культура, эзотеризм. Традиция в пространстве культуры. URL: <http://fourthway.narod.ru/lib/exlib/tke.htm>.
- Пустовит С. Глобальная биоэтика: становление теории и практики (философский анализ). Киев: Арктур-А, 2009. 324 с.
- Савельева Ж. Конструирование социальной проблемы здоровья средствами массовой коммуникации: монография. Казань : КГТУ, 2010. 330 с.
- Созинов А. Семь рождений, семь матерей и семь ипостасей биоэтики. *Практическая медицина*. 2008. № 32. С. 24–30.
- Тищенко П. Биовласть в эпоху биотехнологий. Москва : ИФ РАН, 2001. 177 с.
- Фуко М. Нужно защищать общество: курс лекций прочитанных в Коллеж де Франс в 1975-1976 учебном. Санкт-Петербург : Наука, 2005. 312 с.
- Фуко М. Рождение биополитики: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978–1979 учебном году / пер. с франц. А. Дьякова. Санкт-Петербург : «Наука» РАН, 2010. 227 с.
- Хардт М., Негри А. Империя / пер. с англ., под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. Москва : Праксис, 2004. 440 с.
- Чернявска О. Фітнес як стиль життя: особливості розвитку в Україні (на прикладі мегаполісів). *Український соціологічний журнал*. 2012. № 1–2. С. 79–87.
- Чешко В., Глазко В. «High Hume» (біовлада і біополітика в суспільстві ризику). Москва : Издательство РГАУ МСХА им. К.А.Тимирязева, 2009. 319 с.
- Abraham J. Evolving sociological analyses of 'pharmaceuticalisation': a response to Williams, Martin and Gabe. *Sociology of Health & Illness*. 2011. Vol. 33, No. 5. P. 726–728.
- Adams R. Michel Foucault Biopolitics/Biopower, 2017. URL: <http://criticallegalthinking.com/2017/05/10/michel-foucault-biopolitics-biopower>.
- Negri A. The Labor of the Multitude and the Fabric of Biopolitics. *Mediations*. 2007. URL: <http://www.mediationsjournal.org/articles/the-labor-of-the-multitudeand-the-fabric-of-biopolitics>.

REFERENCES

- Abraham, J. (2011). Evolving sociological analyses of 'pharmaceuticalisation': a response to Williams, Martin and Gabe. *Sociology of Health & Illness*, 33 (5), 726–728.
- Adams, R. (2017). Michel Foucault Biopolitics / Biopower. Retrieved from <http://criticallegalthinking.com/2017/05/10/michel-foucault-biopolitics-biopower>.
- Chernjavskaja, O. (2012). Fitnes jak stil' zhittja: osoblivosti rozvitku v Ukraїni (na prikładi megapolisiv) [Fitness as a lifestyle: features of development in Ukraine (on the example of megacities)]. *Ukraїns'kij sociologichnij zhurnal – Ukrainian Sociological Journal*, 1–2, 79–87 [in Ukrainian].
- Cheshko, V., & Glazko, V. (2009). «High Hume» (biovlada i biopolitika v suspil'stvi riziku) [«High Hume» (biopower and biopolitics in a risk society)]. Moskva: Izdatel'stvo RGAU MSHA im. K.A.Timirjazeva [in Ukrainian].
- Fuko, M. (2005). *Nuzhno zashhishhat' obshhestvo: kurs lekcij pročitannyh v Kollezhe de Franc v 1975-1976 uchebnom* [Society must be defended: a course of lectures given at the Collège de France in the 1975-1976 academic year]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Fuko, M. (2010). *Rozhdenie biopolitiki: kurs lekcij, pročitannyh v Kollezhe de Frans v 1978–1979 uchebnom godu* [The birth of biopolitics: a course of lectures given at the College de France in the 1978-1979 academic year]. (A. D'jakova, Trans.). Sankt-Peterburg «Nauka» RAN [in Russian].
- Gol'man, E. (2014). *Novoe ponimanie zdorov'ja v politike i povsednevnosti: istoki, aktual'nye napravlenija*

problematizacii [New understanding of health in politics and everyday life: origins, topical areas of problematization]. *Zhurnal issledovanij social'noj politiki – The Journal of Social Policy Studies*, 12 (4), 509–522. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/novoe-ponimanie-zdorovya-v-politike-i-povsednevnosti-istoki-aktualnye-napravleniya-problematizatsii> [in Russian].

Gvozdev, M. (2016). Helsizm v kontekste social'noj kritiki mediciny [Helsism in the context of social criticism of medicine]. *Obshchestvo: filosofija, istorija, kul'tura – Society: Philosophy, History, Culture*, 2. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/helsizm-v-kontekste-sotsialnoy-kritiki-meditsiny> [in Russian].

Hardt, M., & Negri, A. (2004). Imperija [Empire]. G. V. Kamenskoj, M. S. Fetisova (Eds.). Moskva: Praksis [in Russian]

Kobilin, I. (2001). Istok i singuljarnost': Dzh. Agamben i M. Fuko o rozhdenii biovladi [Source and singularity: J. Agamben and M. Foucault on the birth of biopower]. *Filosofija i obshchestvo – Philosophy and society*, 3(63), 171–194 [in Russian].

Kravec', A. (2017). Biovlada jak odne z central'nih ponjat' suchasnoï biopolitiki. [Biopower as one of the central concepts of modern biopolitics]. *Seriya filosofsk'ko-politologichni studii – Visnyk of the Lviv University. Series of philosophical and political science studios*, 12, 209–213 [in Ukrainian].

Lefevr, A. (2002). Ideja dlja koncepcii novogo urbanizma [Idea for the concept of new urbanism]. *Sociologicheskoe obozrenie – Sociological Review*, 3. Retrieved from <http://sociologica.hse.ru/Articles.html> [in Russian].

Negri, A. (2007). The Labor of the Multitude and the Fabric of Biopolitics. Mediations. Retrieved from <http://www.mediationsjournal.org/articles/the-labor-of-the-multitudeand-the-fabric-of-biopolitics>.

Nezhinskij, I. (2013). Tradicija, kul'tura, jezoterizm. Tradicija v prostranstve kul'tury [Tradition, culture, esotericism. Tradition in the space of culture]. Retrieved from <http://fourthway.narod.ru/lib/exlib/tke.htm>. [in Russian].

Pustovit, S. (2009). *Global'naja biojetika: stanovlenie teorii i praktiki (filosofskij analiz) [Global bioethics: the formation of theory and practice (philosophical analysis)]*. Kiev: Arktur-A [in Russian].

Savel'eva, Zh. (2010). *Konstruirovanie social'noj problemy zdorov'ja sredstvami massovoj kommunikacii [Construction of a social health problem by means of mass communication]*. Kazan': KGTU [in Russian].

Sozinov, A. (2008). Sem' rozhdenij, sem' materej i sem' ipostasej biojetiki [Seven births, seven mothers and seven hypostases of bioethics]. *Prakticheskaja medicina – Practical medicine*, 32, 24–30 [in Russian].

Tishhenko, P. (2001). Biovlad' v jepohu biotehnologij [Biopower in the era of biotechnology]. Moskva: IF RAN [in Russian]

Vahshtajn, V. (2003). K probleme temporal'nyh mehanizmov social'noj organizacii prostranstva. Analiz rezidental'noj differenciacii [On the problem of temporal mechanisms of the social organization of space. Resident Differentiation Analysis]. *Sociologicheskoe obrazovanie*, 3. Retrieved from <http://sociologica.hse.ru/Articles.html> [in Russian].

Zubareva, O. (2019). Social'ni efekti «novogo rozuminnja zdorov'ja» v vimiri sociologii [Social effects of the "new understanding of health" in the dimension of sociology]. *Gabitus*, 10, 19–23 [in Ukrainian].

Зубарева Оксана

Кандидат соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Zubareva Oksana

Candidate of Sociological Science, Assoc. Prof
Oles Honchar Dnipro National University

Email: oksanazubarieva1988@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3313-2635

Цитування: Зубарева, О. (2020). Біовлада в просторі сучасного міста: модуси репрезентації. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (10), 16–23. doi: 10.15421/172089

Citation: Zubareva, O. (2020). Biovlada v prostori suchasnoho mista: modusy reprezentatsii [Biopower in the space of a modern city: moduses of representation] *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (10), 5–15. doi: 10.15421/172089

Стаття надійшла / Article arrived: 05.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 28.10.2020

Політологія

DOI: 10.15421/172090

УДК: 35.078

Інформаційна політика незалежної України: періодизація та вплив на громадянське суспільство

Олександра Тихомирова, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті здійснено дослідження ключових впливів державної інформаційної політики на становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні з моменту здобуття незалежності у 1991 році по сьогодні. Актуальність цього наукового пошуку пов'язана з відсутністю у вітчизняній політології наукових розробок, які б досліджували кореляцію між інформаційною політикою держави та розвитком третього сектора. Мета статті полягає у структуруванні інформаційної політики України шляхом розробки її періодизації та виявленні провідних явищ на кожному етапі, які вплинули на формування третього сектору. У ході дослідження було використано широкую методологічну базу, зокрема історичний та системний методи, соціально-культурний підхід, а також вивчення нормативно-правової бази й контент-аналіз.

Результати. Виявлено сім етапів у періодизації інформаційної політики держави в Україні: 1) пострадянський або первинної демократизації; 2) вторинної демократизації; 3) первинної цифровізації; 4) вторинної цифровізації; 5) інформатизації; 6) інформаційно-воєнний; 7) техніко-технологічний.

Доведено, що впродовж першого, другого та третього етапів, запропонованої нами періодизації, третій сектор формально набуває суб'єктності, але сприймається державою і подається в інформаційному полі як об'єкт, що виступає для громадянського суспільства стимулом до боротьби за реальну суб'єктність. Індиферентність інформаційної політики держави до інститутів третього сектору на першому етапі перетворюється на відверте протистояння за часів третього етапу. Четвертий етап характеризується лібералізацією відносин: громадянське суспільство, яке голосно заявило про себе «Помаранчевою революцією», стає суб'єктом в очах нової державної адміністрації, яка по суті має завдячувати свідомій громаді за можливість вдалого політичного «реваншу». П'ятий етап демонструє абсолютно зворотню тенденцію у сприйнятті державою громадянського суспільства та відображенні його в інформаційній політиці, але це відбувається навмисне в результаті усвідомлення владою сили та потенціалу цього суб'єкта. Отже, блокування розвитку ГС, насправді, стало підтвердженням визнання владою його суб'єктності. Шостий етап знаменує нову віху у розвитку ГС та його новий статус – рівноправного соціально-політичного актора в очах державної влади й у власному сприйнятті. Сьомий етап знаменує посилення інституційного змісту громадянського суспільства попри певну конфронтаційну напругу у відносинах з центральними органами державної влади.

Висновки. У сім етапів інформаційної політики незалежної України вміщується три етапи розвитку громадянського суспільства в контексті впливів першої: 1) етап об'єктивації в інформаційному просторі (презентація як феномену, 1991–2003 рр.); 2) етап суб'єктивації (презентація як суб'єкта, 2004–2013 рр.); 3) етап інституалізації (презентація як партнера, з 2014 р. й дотепер).

Ключові слова: державна інформаційна політика, громадянське суспільство, періодизація, громадський контроль, ЗМІ, прозорість, підзвітність, демократизація

Information policy of independent Ukraine: periodization and influence on civil society

Oleksandra Tyhomirova, Taras Shevchenko National University of Kyiv

The article examines the key influences of state information policy on the formation and development of civil society in Ukraine since getting independence in 1991 to the present day. The actuality of this scientific

research is due to the lack of scientific developments in domestic political science that study the correlation between the information policy of the state and the development of the third sector. The purpose of the article is to structure the information policy of Ukraine by developing its periodization and identifying the leading phenomena at each stage that influenced the formation of the third sector. The study used a broad methodological framework, including historical and systemic methods, socio-cultural approach, as well as the study of the legal framework and content analysis.

Results. Seven stages in the periodization of the state information policy in Ukraine have been identified: 1) post-Soviet or primary democratization; 2) secondary democratization; 3) primary digitization; 4) secondary digitization; 5) informatization; 6) information and military; 7) technical and technological.

It is proved that during the first, second and third stages of proposed periodization, the third sector formally acquires subjectivity, but is perceived by the state and presented in the information field as an object that serves as a stimulus for civil society to fight for real subjectivity. The indifference of the state information policy to the institutions of the third sector in the first stage turns into an open confrontation during the third stage. The fourth stage is characterized by the liberalization of relations: civil society, which loudly declared itself during the "Orange Revolution", becomes a subject in the eyes of the new state administration, which in fact should owe a conscious community for the possibility of successful political "revenge". The fifth stage shows a completely opposite trend in the state's perception of civil society and its reflection in information policy, but this is intentional as a result of the authorities' awareness of the strength and potential of this entity. Thus, the blocking of the development of the CS, in fact, was a confirmation of the government's recognition of its subjectivity. The sixth stage marks a new milestone in the development of the CS and its new status - an equal socio-political actor in the eyes of state power and in its own perception. The seventh stage marks the strengthening of the institutional content of the civil society, despite some confrontational tensions in relations with central government.

Conclusions. The seven stages of the information policy of independent Ukraine contain three stages of development of civil society in the context of the influences of the former: 1) stage of objectification in the information space (presentation as a phenomenon, 1991–2003); 2) stage of subjectivation (presentation as a subject, 2004–2013); 3) stage of institutionalization (presentation as a partner, from 2014 to the present).

Keywords: state information policy, civil society, periodization, public control, Mass media, transparency, accountability, democratization

Информационная политика независимой Украины: периодизация и влияние на гражданское общество

Александра Тихомирова, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

В статье проведено исследование ключевых воздействий государственной информационной политики на становление и развитие гражданского общества в Украине с момента обретения независимости в 1991 г. по сегодняшний день. Актуальность этого научного поиска связана с отсутствием в отечественной политологии научных разработок, которые исследовали корреляцию между информационной политикой государства и развитием третьего сектора. Цель статьи заключается в структурировании информационной политики Украины путем разработки ее периодизации и выявления ведущих явлений на каждом этапе, которые повлияли на формирование третьего сектора. В ходе исследования была использована широкая методологическая база, в частности исторический и системный методы, социально-культурный подход, а также изучение нормативно-правовой базы и контент-анализ.

Результаты. Выявлено семь этапов в периодизации информационной политики государства в Украине: 1) постсоветский или первичной демократизации; 2) вторичной демократизации; 3) первичной цифровизации; 4) вторичной цифровизации; 5) информатизации; 6) информационно-военный; 7) технико-технологический.

Доказано, что на протяжении первого, второго и третьего этапов, предложенной нами

периодизації, третій сектор формально приймає суб'єктність, не сприймається державою і подається в інформаційному полі як об'єкт, що виступає для громадянського суспільства стимулом до боротьби за реальну суб'єктність. Індиферентність інформаційної політики держави до інститутів третього сектора на першому етапі перетворюється в відкрите протистояння в час третього етапу. Четвертий етап характеризується лібералізацією відносин: громадянське суспільство, яке гучно заявило про себе «Оранжевою революцією», стає суб'єктом в очах нової державної адміністрації, яка, по суті, зобов'язана свідомою громаді за можливість успішного політичного «реваншу». П'ятий етап демонструє абсолютно протилежну тенденцію в сприйнятті державою громадянського суспільства і відображенні його в інформаційній політиці, але це відбувається свідомо в результаті усвідомлення владою сили і потенціалу цього суб'єкта. Ітак, блокування розвитку ГО, насправді, стало підтвердженням визнання владою його суб'єктності. Шостий етап означає нову вершину в розвитку ГО і його новий статус – рівноправного соціально-політичного актора в очах державної влади і в власному сприйнятті. Сьомий етап означає посилення інституційного вмісту громадянського суспільства незважаючи на певне конфронтаційне напруження в відносинах з центральними органами державної влади.

Висновки. В сім етапів інформаційної політики незалежної України поміщається три етапи розвитку громадянського суспільства в контексті впливу першого: 1) етап об'єктивізації в інформаційному просторі (презентація як феномена, 1991–2003 гг.) 2) етап суб'єктивізації (презентація як суб'єкта, 2004–2013 гг.) 3) етап інституціалізації (презентація як партнера, з 2014 г. і до цих пір).

Ключові слова: державна інформаційна політика, громадянське суспільство, періодизація, суспільний контроль, СМІ, прозорість, підзвітність, демократизація

Вступ

Із здобуттям незалежності та переходом на демократичні «рейки» українській державі довелося у стислі строки перебудувати всю політичну систему, конструювати партійну систему, адміністративно-територіальне управління, переходити на засади ринкової економіки, а також формулювати пріоритети у культурній, освітній, науковій та інформаційній галузях, які б відповідали демократичним принципам функціонування держави та суспільства. Громадянське суспільство, яке формувалося за тоталітарного радянського режиму, нарешті отримало можливість законної інституціалізації та функціонування. Вплив на його становлення мала низка чинників, зокрема лібералізація більшості сфер взаємодії держави та громади, також інформаційного простору. Загалом, ми вважаємо, що державна інформаційна політика може мати три основні вияви впливу на громадянське суспільство, його сприйняття та

зворотну реакцію: 1) інформаційна політика як засіб артикуляції загальнодержавної політики (внутрішньої та зовнішньої); 2) інформаційна політика як засіб демонстрації політики держави безпосередньо щодо громадянського суспільства; 3) інформаційна політика як спосіб розуміння державою інформації та використання інформаційно-комунікаційних технологій. Громадянське суспільство як актор, наділений аналітичними та самоорганізаційними здібностями, аналізуючи ці три вияви інформаційної політики, може налаштовуватися або на протидію, або на взаємодію з державою.

В умовах тотальних реформувальних інформаційна політика України у 1990-ті рр. не значилася серед провідних завдань порядку денного, тим не менш, окремі кроки, що сприяли її кристалізації, були зроблені. У ХХІ ст. під впливом внутрішніх чинників і загальносвітової інформатизації державна інформаційна політика за необхідністю

стала одним із ключових напрямів публічної політики, адже від її якості виявилися залежними різноманітні аспекти соціально-політичного буття (національна безпека, розвиток громадянського суспільства, зовнішня політика тощо). Громадянське суспільство України демонструвало найбільшу активність у порівнянні з аналогами інших пострадянських країн, але недостатню – при компаративних зіставленнях з передовими західними зразками.

Сьогодні державна інформаційна політика України є предметом наукових розробок багатьох дослідників (В. Брижко, О. Голобуцький, Ю. Іванченко, Г. Почепцов, О. Твердохліб), але етапи даного феномену розроблені недостатньо, через що страждає періодизація та виявлення звершень та прогалин у кожному періоді. Громадянське суспільство як окремий предмет наукового аналізу також різнобічно досліджений (О. Бакуменко, А. Кваша, А. Колодій, В. Мартиненко, Ю. Сурмін), але вплив на його становлення і розвиток державної інформаційної політики як одного з ключових чинників, по суті, невивчений.

Саме тому мета цієї статті полягає у структуруванні інформаційної політики України шляхом розробки її періодизації та виявленні провідних явищ на кожному етапі, які вплинули на формування третього сектору.

Досягнення поставленої мети зумовлює використання широкої методологічної бази, зокрема історичного та системного методів, соціально-культурного підходу, а також вивчення нормативно-правової бази й контент-аналіз.

Результати дослідження.

Ми пропонуємо періодизацію інформаційної політики української держави, яка охоплює часові проміжки від 1991 р. до 2020 р., та нараховує сім етапів, які різняться за змістом нормативно-правового

забезпечення функціонування інформаційної царини, кількістю та першорядністю суб'єктів, цілями та завданнями тощо, а також мірою та засобами впливу на розвиток громадянського суспільства.

Особливої уваги заслуговує інформаційна політика нашої держави після Революції Гідності (часи президентства П. Порошенка та В. Зеленського), тому що в силу своєї актуальності відповідне дослідження може допомогти ідентифікувати проблеми сьогодення й визначити міру їх критичності, розробити шляхи їх подолання, у той час як аналіз попередніх етапів більш важливий з точки зору історичної ретроспективи для виявлення конструктивних та знакових подій у цій галузі та їх наслідків для соціуму та державного апарату.

«Становлення громадянського суспільства в незалежній Україні, звичайно, не розпочиналось з чистого «історичного аркуша»... перші історичні прояви громадської самоорганізації простежуються задовго до здобуття Україною державної незалежності у 1991 р. І не буде перебільшенням стверджувати, що ці прояви хронологічно зіставні з епохою та ідеями природного права європейського Просвітництва від XVII ст. у таких історичних практиках в Україні, як демократичні вольності та автономія козацьких республік, існування Магдебурзького права та практики міського самоврядування від Львова до Глухова, історія різних неформальних об'єднань, товариств і братств – Кирило-Мефодіївське товариство, декабристські осередки, масонські ложі й інші самоорганізовані об'єднання політичного, просвітницького та культурологічного спрямування, досвід самоврядування сільських громад та в інших історичних прикладах суспільної самоорганізації» (Степаненко, 2015, с. 242–243).

За часів СРСР громадянське суспільство на теренах України виступало супротив-

ником комуністичного політичного режиму, і значною мірою вплинуло на розпад тоталітарної держави й здобуття незалежності. «Революція на граніті», що мала місце в жовтні 1990 р., стала тригером політичної активізації громадськості, а також започаткувало традицію протестних «революцій» на центральній площі країни.

Одразу зазначимо, що в силу того, що інформаційна політика української держави розглядається нами як один із чинників, що впливав і впливає на функціонування громадянського суспільства, ми не отожднюємо періоди формування й розвитку цих соціально-політичних феноменів. Найбільшими стимулами для нових якісних змін третього сектору в Україні виступали «революції» (до них можна безпосередньо прив'язувати появу нових періодів в історії української самоорганізованої громади), але останні були наслідками певної загальнодержавної політики, зокрема інформаційної, й проявами категоричної незгоди з цією політикою свідомої спільноти. Відповідно, ми розробляємо періодизацію інформаційної політики і намагаємося виявити стан та особливості розвитку громадянського суспільства на кожному з цих етапів саме в контексті інформаційно-політичних впливів.

Перший етап (1991–1994 рр.) – пострадянський або первинної демократизації – характеризується розробкою законодавчої бази (на зміну закону СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації» (1990 р.) розробляється та набуває чинності Закон України «Про інформацію» (1992 р.), Закон України «Про телебачення і радіомовлення» (1994 р.), ліквідацією старих контролюючих органів (Держкомтелерадіо УРСР, функції якого були передані Державній Телерадіокомпанії; Державний комітет УРСР з преси, функції якого відійшли до зони відповідальності Міністерства культури Украї-

ни) та інституалізацією нових – Державний комітет України у справах видавництва, поліграфії та книгорозповсюдження (1993 р.), який у 1994 році об'єднали з Державним Комітетом України з охорони державних таємниць у пресі та інших ЗМІ, у результаті чого з'явилося Міністерство України у справах преси та інформації. Під час цього етапу спостерігається сплеск діяльності недержавних телерадіокомпаній (біля 200 одиниць), відчутна всебічна лібералізація галузі (Дрешпак, 2013; Дуцик, 2004).

Проект Конституції 1992 р. передбачав цілий розділ, який би регламентував відносини держави та громадянського суспільства. Передбачалося, що «держава підпорядковується служінню громадянському суспільству» (Нікітін, 2006, с. 171). Однак, як відомо, цей проект не став фінальним. У той же час, 1992 р. було ухвалено Закон «Про об'єднання громадян», завдяки чому були сформовані правові засади розбудови українського громадянського суспільства.

Демократизація «згори» свідчила про первинність держави над громадянським суспільством у свідомості державних керівників. Енергія суспільства акумулювалася з метою розбудови держави, у той час як самоорганізована громада не могла протистояти корупційним схемам, завуальованим процесам прийняття політичних рішень та відсутності підзвітності з боку органів державної влади. Інформаційна політика держави цього періоду, з одного боку, сприяла розвитку третього сектору шляхом збільшення кількості суб'єктів теле- та радіопростору (більше інформаційних каналів – більший обсяг доступної інформації), з іншого – відсутність можливості контролю діяльності державного апарату через брак відкритих офіційних даних приводила до «ізоляціонізму» третього сектору. Деякі дослідники переконані, що відсутність у «геомії» українців коду суверенності призвела

до асинхронності у розвитку держави та громадянського суспільства в перші роки незалежності (Linz, 1996; Рябчук, 2000). У інформаційному просторі поняття «громадянське суспільство» лунає зрідка, переважно, як популярний атрибут демократизації, а не ключове завдання.

Другий етап (1995–1999 рр.) – вторинної демократизації – ознаменований подальшим удосконаленням нормативно-правового забезпечення інформаційної царини та постійною трансформацією суб'єктів її управління. Так, у 1995 р. Президент України видає Указ, яким визначалося створення Національного агентства з питань інформатизації при Президентові України. З'являються Національна Рада України з питань телебачення і радіомовлення, Міністерство інформації України, яке 1999 р. трансформується у Державний комітет інформаційної політики тощо.

У цей період відчувається своєрідний відхід від тотальної лібералізації галузі до часткового контролю «згори» у радянських традиціях та посилення впливу на ЗМІ з боку значущих фінансових груп інтересів. Нормотворчість починає охоплювати не лише питання діяльності ЗМІ, а й наново регламентувати кіноіндустрію, бібліотечну й архівну справи, рекламну діяльність. 1998 р. з'являється перша Національна програма інформатизації. Знаковою можна вважати спробу створення громадського телерадіомовлення (1997–1998 рр.), яка попри законодавчу підтримку (Закон України «Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення в Україні») не знайшла практичного втілення. Наприкінці цього етапу починають розвиватися електронні ЗМІ («Електронні вісті», «UAToday»), з'являються веб-сайти окремих друкованих ЗМІ, FM-частотних радіостанцій.

Громадянське суспільство на цьому етапі продовжує функціонувати в схожих на

попередні умовах. Конституція, прийнята 1996 р., не містить жодної згадки про третій сектор, лише побічно цитати з преамбули можна прив'язати до його суті («зміцнення громадської злагоди на землі України» тощо), але її 36 стаття конституційно гарантувала право на свободу об'єднань. За президенства Л. Кучми демократичні інтенції використовуються для камуфлювання авторитарних управлінських методик, які з кожним роком набувають більшої виразності. «Ознаками цієї політики, принаймні до кінця 1990-тих років, були нерозвиненість та блокування (свідоме й несвідоме, об'єктивне та суб'єктивне) розвитку як структур, так і практик, а також адекватного дискурсу громадянського суспільства в публічній політиці та медіапросторі країни» (Степаненко, 2015, с. 247–248). Соціально-політична реальність характеризувалася конфліктним станом взаємин між НГО та державою. Можливість створення веб-сайтів, безперечно, розширює потенції громадських організацій, але чисельна обмеженість аудиторії, якій доступна мережа Інтернет, заважає повноцінному використанню цього інструмента.

Третій етап (2000–2004 рр.) – первинної цифровізації – пов'язаний із запровадженням цифрових технологій до управління інформаційною цариною, зокрема приймаються Закони України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронний цифровий підпис», виходить Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні», наказ Державного комітету зв'язку та інформатизації України «Про Порядок надання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд». У цей період відбувалося інтенсивне станов-

лення, розроблення й упровадження основних компонентів електронного урядування: прийняття нормативно-правової бази, створення урядового порталу, введення в органах державної влади системи автоматизованого діловодства та контролю виконавчої дисципліни, розвитку телекомунікаційної інфраструктури» (Дрешпак, 2014).

У 2002 р. прийнято Державні програми «Районне радіо і телебачення», «Журналіст» тощо. З 2003 р. починає віщання «УТР» з метою наявності достовірної інформації про Україну у світовому медіа просторі. Знову йде низка трансформацій вже наявних суб'єктів інформаційної політики (Державний комітет інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України стає Державним комітетом телебачення і радіомовлення України) та формування нових (Державний департамент з питань зв'язку та інформатизації, Міністерство транспорту та зв'язку України). У цей період свобода слова та безпека журналістської діяльності зазнають найбільших утисків з часів незалежності (вбивства журналістів Г. Гонгадзе, І. Александрова).

Громадянське суспільство входить у фазу гострого протистояння з державою («Повстань, Україно!», «Україна без Кучми»). Зазвичай, його інститути, які діють у соціально-політичній площині, репрезентуються провладними структурами, як такі, що почасти безглуздо споживають гранти зарубіжних акторів і при цьому підривають засади суверенності України. Цей етап пов'язаний із розквітом так званих «темників», неформально надаваних владних інструкцій для ЗМІ, які диктували пріоритетність висвітлення подій та бажані напрями їх оцінки. Громадянське суспільство подається як опозиційний владі суб'єкт, налаштований на деструктивні заходи. Водночас, влада намагається використовувати можливості третього сектору у

власних інтересах: створюються провладні ГО, які під гаслами протидії владі насправді тяжіють до її подальшого ствердження (громадські форуми, організовані ГО Союз юристів України, проводилися з метою популяризації реформи Л. Кучми). Інформаційна політика цього періоду щодо третього сектору була вкрай недружньою, але несприятливі умови доволі часто виступають стимулом для подальшого саморозвитку. У 2004 р. інтенції свідомої громади переросли у «Помаранчеву революцію», яку значна кількість населення (41,9 %) класифікувала як протест проти влади.

«Вставши з колін, наш народ змусив поважати себе, зруйнував стереотипні міфи про соціальну пасивність і громадянську апатію українців. Люди повірили, що можуть власними силами змінити своє життя, реально впливати на державну політику, забезпечити перемогу демократії. Мистецтво сучасного політичного менеджменту полягає в тому, щоб залучити конструктивний потенціал українців до активного громадянського, державотворчого процесу» (Медвідь, 2006, с. 54).

Четвертий етап (2005–2009 рр.) – вторинної цифровізації – характеризується удосконаленням електронного урядування в Україні. Європейські стандарти визнаються орієнтирами для формування вітчизняного інформаційного суспільства. Законотворчість переважно спрямована на обґрунтування та регламентування використання цифрових технологій (Указ Президента України «Про першочергові завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій», Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», Доктрина інформаційної безпеки України тощо).

Домінуючими темами внутрішньої і зовнішньої інформаційної політики держави стають Голодомор та реабілітація

ОУН-УПА. Посилюється роль громадянського суспільства у структуруванні інформаційного поля, що підтверджується, зокрема, такими заходами, як розробка Секретаріатом Президента України концепції нової інформаційної політики держави, створення Коаліції громадських організацій «Суспільне мовлення», покликаній запровадити нові засади редакційної політики громадського мовлення в Україні. У вересні 2005 р. президент України видає Указ «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Відбувається низка зрушень у формуванні публічного простору за участі третього сектору: громадські слухання бюджетів на місцевому рівні; неурядові соціальні експертизи; громадські консультативні ради при органах державної влади тощо. Однак в інформаційно-політичній полеміці засоби громадського контролю згадуються не часто, а їх втілювачі переважно представляються як спеціально відібрані за незрозумілими критеріями лояльні «громадські активісти».

П'ятий етап (2010–2013 рр.) – інформатизації – пов'язаний із прийняттям таких законів, як «Про захист персональних даних», «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації». У 2010 р. КМУ схвалив Концепцію розвитку електронного врядування в Україні. З 2011 р. починається використання цифрового стандарту мовлення, згідно з женецькою угодою, передбачалося, що до 2015 р. Україна повністю перейде на цифрове віщання. 2012 р. створено Комітет Верховної Ради України з інформатизації та інформаційних технологій. У той же час попри цю конструктивну законотворчість можна спостерігати деструктивну політику «регіоналів» на чолі з В. Януковичем щодо свободи в інформаційному полі та реальних прав і повноважень ГО. Інформаційна політика україноцентризму попереднього періоду замінюється проторадянським ана-

логом з великою кількістю символів, знаків та наративів минулого. Громадянське суспільство зникає з повістки інформаційної політики держави, що не могло тривати довго і не мати суспільно значущих наслідків («Революція Гідності»).

Шостий етап (2014–2018 рр.) – інформаційно-воєнний – визначається активними дебатами щодо створення Міністерства інформаційної політики України упродовж 2014 р. та його офіційної появи у 2015 р. Загальний контекст у інформаційному полі – інформаційна війна з РФ. Основними напрямками інформаційної політики держави у цей період постають: посилення іномовлення (UATV, Ukrinform) – контент виробляється різними мовами (англійська, арабська, російська тощо) для популяризації України у світі, створення її позитивного іміджу, інформування іноземців щодо інвестиційного, фінансового клімату в Україні тощо; висвітлення теми окупованих територій (комунікаційні кампанії «Крим – це Україна», День депортації, бордова компанія – «Два прапори – єдина країна», фільми «Крим. Опір», «Бранці Кремля» тощо); розробка Стратегії реінтеграції Криму та Донбасу, Доктрина інформаційної безпеки (2017 р.), яка визначає національні інтереси України в інформаційній сфері, актуальні загрози, пріоритети державної політики, механізми реалізації та ін.; зведення Чонгарської вежі для українського мовлення в Криму. 2014 р. було прийнято Закон «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України», яким передбачено утворення Національної суспільної телерадіокомпанії України. Суспільне телебачення і радіомовлення України – це публічний інститут суспільного мовлення, призначений задовольняти інформаційні потреби українського суспільства, залучати його представників до обговорення та вирішення найважливіших соціально-політичних питань, сприяти

формуванню громадянського суспільства в Україні та забезпечувати належну реалізацію конституційного права кожного на інформацію.

Одразу після Євромайдану, під час якого активні громадяни та організоване громадянське суспільство відігравали важливу роль у витісненні корумпованого режиму В. Януковича, відбулося відносно активне співробітництво між громадянським суспільством та новим керівництвом П. Порошенка для просування програми реформ. ГО брали участь у Національній раді реформ та були активними у відділах реформ, приєднаних до галузевих міністерств.

Серед ГО найбільший сплеск демонструють добровольчі військові формування та волонтерські організації. «У 2014 р. відбулися суттєві зміни в напрямках діяльності багатьох ОГС, що позначилося на загальній структурі, чисельності, формах і методах їх діяльності. Почали активно формуватися та ставати дедалі більш значущими громадські ініціативи та мобілізаційні стратегії в безпековій сфері, зумовлені ними нові механізми взаємодії між державними органами та неурядовими структурами. Загалом найбільш помітними формами громадської самоорганізації безпекового спрямування на сьогодні є добровольчий та волонтерський рухи» (Розвиток громадянського суспільства в Україні, 2015, с. 10).

Зростає довіра населення до ГО (у 2006 р. їм довіряли біля 10 % громадян, у 2015 р. – майже 30 %). Під впливом свідомої громади на зміну багатовекторності в зовнішній політиці приходить проєвропейська орієнтація, а протистояння зовнішньому ворогу сприяє консолідації нації більше ніж національна ідея, яку намагалися відшукати від моменту здобуття незалежності. Діяльність та вагома роль ГО у боротьбі на сході країни активно висвітлюється ЗМІ. По суті, стан третього сектору на цьому етапі мож-

на визначити як взяття вершини (ГС стає суспільним інститутом – паритетним партнером держави), але цю позицію ще треба втримати.

Сьомий етап (триває з 2019 р.) – техніко-технологічний – ознаменувався реорганізацією Міністерства інформаційної політики України та його об'єднанням із Міністерством культури України та Міністерством молоді та спорту України, у результаті чого постав черговий центральний орган виконавчої влади – Міністерство культури та інформаційної політики України (2020 р.). Найбільш резонансною законотвораю ініціативою новоствореного міністерства стала розробка так званого закону про дезінформацію, що отримала негативну оцінку громадськості та Моніторингової місії ООН з прав людини як така, що може підривати свободу ЗМІ. Неоднозначна й оцінка діяльності міністра О. Ткаченка: окремі громадські організації (ініціативна група «Без мови немає народу», громадська організація «Українська громадська функція» тощо) виступають із закидами про його проросійську позицію (різкі висловлювання щодо мовного закону, спроби повернути російськомовний контент до теле- та радіоэфіру) й, відповідно, відхід від відстоювання інтересів українського народу на власній землі.

Продовжується робота попередників з видання «Крим інформ», функціонування Інтернет-проєкту «Крим – це Україна», планується конкурсний відбір проєктів телевізійних серіалів патріотичного спрямування, для виробництва та розповсюдження яких надаватиметься державна фінансова підтримка (з жовтня 2020 р.). У 2019 р. утворено Міністерство цифрової трансформації України, яке несе відповідальність за державну політику з електронного урядування, цифровізації органів державної влади, розвиток інформаційного суспільства тощо. У

травні 2020 р. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення погодила проекти Уряду щодо Стратегії інформаційної реінтеграції Донбасу і Криму, які мають на меті інформаційну реінтеграцію тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Донецької і Луганської областей шляхом створення передумов для відновлення територіальної цілісності та суверенітету, сприяння захисту прав та свобод громадян України.

З моменту обіймання президентської посади В. Зеленським значна кількість ГО направляла йому виразні сигнали щодо власного бажання тримати владу підзвітною та забезпечувати громадський нагляд за ключовими напрямками політики. У травні 2019 р. близько 100 ГО (окремі аналітичні центри, ГО, що працюють у сфері прав людини, ЗМІ) підписали декларацію, яка встановлює «червоні лінії» для президента, що вплинуло на формування конфронтаційної атмосфери серед ключових фігур в Офісі Президента та третього сектору.

Сьогодні, на думку експерта О. Луцевич, громадянське суспільство виконує такі функції: 1) забезпечує систему стримування та протидії (громадський нагляд, особливо у випадку антикорупційних організацій); 2) виконує роль «відкритого майданчика», що надає платформу й підтримку публічним консультаціям із різноманітними зацікавленими сторонами, та сприяє формуванню консенсусу щодо інколи складних та розбіжних політик; 3) забезпечує розбудову потенціалу та пропозиції рішень, шляхом надання експертизи та підготовки нового кадрового складу урядовців та членів парламенту; 4) виступає в якості партнера з надання послуг як на національному, так і на регіональному рівні, що особливо актуально для соціальних послуг, ветеранів та молоді; 5) підвищує поінформованість гро-

мадськості щодо нагальних питань, які мають вплив на суспільство загалом, таких як нерівність, дискримінація, навколишнє середовище, якість інформаційного простору, демографія та соціальний захист (Луцевич, 2020).

Висновки.

Проведене нами дослідження дозволяє зробити такі висновки щодо впливу державної інформаційної політики на становлення і розвиток громадянського суспільства в Україні. Упродовж першого, другого та третього етапів, запропонованої нами періодизації, третій сектор формально набуває суб'єктності, але сприймається державою і подається в інформаційному полі як об'єкт, що виступає для громадянського суспільства стимулом до боротьби за реальну суб'єктність. Індиферентність інформаційної політики держави до інститутів третього сектору на першому етапі перетворюється на відверте протистояння за часів третього етапу. Четвертий етап характеризується лібералізацією відносин: громадянське суспільство, яке голосно заявило про себе «Помаранчевою революцією», стає суб'єктом в очах нової державної адміністрації, яка по суті має завдячувати свідомій громаді за можливість вдалого політичного «реваншу». П'ятий етап демонструє абсолютно зворотну тенденцію у сприйнятті державою громадянського суспільства та відображенні його в інформаційній політиці, але це відбувається навмисне в результаті усвідомлення владою сили та потенціалу цього суб'єкта. Отже, блокування розвитку ГС насправді стало підтвердженням визнання владою його суб'єктності. Шостий етап знаменує нову віху у розвитку ГС та новий статус – рівноправного соціально-політичного актора в очах державної влади й у власному сприйнятті. Сьомий етап знаменує посилення інституційного змісту громадянського суспільства попри певну конфронтацій-

ну напругу у відносинах з центральними органами державної влади.

Отже, у сім етапів інформаційної політики незалежної України, на нашу думку, вміщується три етапи розвитку громадянського суспільства в контексті впливів першої: 1) етап об'єктивації в інформаційному просторі (презентація як феномену) (1991–2003 рр.); 2) етап суб'єктивації (презентація як суб'єкта) (2004–2013 рр.); 3) етап інститу-

алізації (презентація як партнера) (з 2014 р. й дотепер).

Подальші наукові розвідки піднятої у статті проблематики можуть бути скеровані у бік пошуку сприятливих умов конструктивної взаємодії держави та третього сектору в інформаційній сфері, оптимізації участі громадських активістів та громадських організацій у виробленні та контролі інформаційної політики держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Дрешпак В. Становлення державної інформаційної політики України: зміст і хронологічні межі основних періодів. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 4. С. 3–13.
- Дрешпак В. Періоди розвитку державної інформаційної політики України: зміст і хронологічні межі. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 1. С. 3–14.
- Дуцик Д. Роль засобів масової інформації у забезпеченні прав та свобод громадян у демократичному суспільстві : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2004, 19 с.
- Луцевич О. Держава та громадянське суспільство після виборів 2019 року. URL: https://euprostor.org.ua/resources/146603?fbclid=IwAR34A6ZBZ0YT_x_2qqtPUFumjMed3LJbJILGM64kPl-w-G1QtuhEJqR3vDM8 (дата звернення: 22.10.2020).
- Медвідь Ф., Гордієнко М. Феномен «помаранчевої революції» в контексті розбудови громадянського суспільства. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8685/06-Medvid.pdf?sequence=1> (дата звернення: 24.10.2020).
- Нікітін В. Ресурсний потенціал становлення громадянського суспільства в Україні. Харків : Магістр, 2006. 248 с.
- Розвиток громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / В. М. Яблонський, П. Ф. Вознюк, Д. М. Горелов [та ін.]; за ред. О. А. Корнієвського, М. М. Розумного. Київ : НІСД, 2015. 60 с.
- Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.
- Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». Київ : Критика, 2000. 271 с.
- Linz J. Problems of Democratic Transition Consolidation. Sothern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore : London, 1996. 504 p.

REFERENCES

- Dreshpak, V. (2013). Stanovlennja derzhavnoji informacijnoji polityky Ukrainy: zmist i khronologichni mezhi osnovnykh periodiv [Formation of the state information policy of Ukraine: content and chronological boundaries of the main periods]. *Derzhavne upravlinnja ta misceve samovrjaduvannja – Public Administration and Local Government*, 4, 3–13 [in Ukrainian].
- Dreshpak, V. (2014). Periody rozvytku derzhavnoji informacijnoji polityky Ukrainy: zmist i khronologichni mezhi [Periods of development of the state information policy of Ukraine: content and chronological boundaries]. *Derzhavne upravlinnja ta misceve samovrjaduvannja – Public Administration and Local Government*, 1, 3–14 [in Ukrainian].
- Ducyk, D. (2004). Rolj zasobiv masovoji informaciji u zabezpechenni prav ta svobod ghromadjan u demokratychnomu suspiljstvi [The role of the media in ensuring the rights and freedoms of citizens in a democratic society]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Jablonskyj, V. M., Voznjuk, P. F., Ghorjelov, D. M. et al. (2015). *Rozvytok ghromadjanskogho suspiljstva v Ukraini [Development of civil society in Ukraine]*. O. A. Kornijevskyi, M. M. Rozumnyi (Eds.). Kyiv: NISD [in Ukrainian].
- Linz, J. (1996). *Problems of Democratic Transition Consolidation. Sothern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: London.
- Lucevych, O. (2020). *Derzhava ta ghromadjansjke suspiljstvo pislja vyboriv 2019 roku [State and civil society after the 2019 elections]*. Retrieved from https://euprostor.org.ua/resources/146603?fbclid=IwAR34A6ZBZ0YT_x_2qqtPUFumjMed3LJbJILGM64kPl-w-G1QtuhEJqR3vDM8 [in Ukrainian].

Medvidj, F., & Ghordijenko, M. (2006). *Fenomen «pomaranchevoji revoljuciji» v konteksti rozbudovy ghromadjansjkogho suspiljstva [The phenomenon of the "Orange Revolution" in the context of building civil society]*. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8685/06-Medvid.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].

Nikitin, V. (2006). *Resursnyj potencial stanovlennja ghromadjansjkogho suspiljstva v Ukrajinі [Resource potential of civil society in Ukraine]*. Kharkiv: Maghistr [in Ukrainian].

Rjabchuk, M. (2000). *Dylemy ukrajinsjkogho Fausta: ghromadjansjke suspiljstvo i «rozbudova derzhavy» [Dilemmas of the Ukrainian Faust: civil society and "state building"]*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Stepanenko, V. (2015). . Kyiv: In-t sociologhiji NAN Ukrajinjy [in Ukrainian].

Тихомирова Олександра

Аспірант

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Tyhomyrova Oleksandra

Postgraduate Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Email: tyhomyrova_o_k@ukr.net

ORCID: 0000-0002-8740-0378

Цитування: Тихомирова, О. (2020). Інформаційна політика незалежної України: періодизація та вплив на громадянське суспільство. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (10), 24–35. doi: 10.15421/172090

Citation: Tyhomyrova, O. (2020). Informatsiina polityka nezalezhnoi Ukrainy: periodyzatsiia ta vplyv na hromadianske suspilstvo [Information policy of independent Ukraine: periodization and influence on civil society] *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (10), 24–35. doi: 10.15421/172090

Стаття надійшла / Article arrived: 15.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 28.10.2020

Україно-польські торгівельно-економічні відносини в сучасних умовах

Борис Сулим, Львівський національний університет ім. Івана Франка

У статті розглянуто основні напрямки розвитку україно-польських торгівельних відносин. Обґрунтовано позитивні та негативні ефекти від транскордонного співробітництва в сфері торгівлі та інвестування, а також сформульовано низку рекомендацій щодо розбудови взаємовигідних відносин на засадах дотримання національних інтересів.

Метою даної статті є оцінка україно-польських торгівельно-економічних відносин у сучасних умовах задля формування науково-обґрунтованих рекомендацій щодо розвитку взаємовигідного транскордонного співробітництва з урахуванням національних інтересів.

Методи дослідження. Використано методи наукового аналізу при критичній оцінці концепції вільного ринку та вільної торгівлі; порівняння при дослідженні динаміки україно-польських торгівельних відносин; графічний метод для відображення і порівняння торгівлі товарами і послугами та інвестицій між Польщею і Україною; метод узагальнення при розробці пропозицій підвищення ефективності транскордонної торгівлі та інвестицій між країнами з урахуванням національних особливостей та інтересів.

Результати. Дано оцінку україно-польських торгівельно-економічних відносин за останні десять років. Доведено, що україно-польські відносини в сфері торгівлі товарами не мають значної користі для української економіки, адже їх сальдо є від'ємним упродовж досліджуваного періоду. Акцентовано увагу на взаємних виходах у сфері торгівлі послугами, де польська сторона активно використовує українські підприємства для замовлення послуг щодо переробки матеріальних ресурсів через дешеву робочу силу, що стимулює приплив коштів в український бізнес, створення робочих місць тощо. Відзначено значне переважання польських інвестицій у національну економіку над українськими інвестиціями в економіку Польщі, що зумовлено вищим розвитком економіки Польщі та зацікавленістю у розбудові філій та дочірніх компаній польських підприємств.

Запропоновано низку заходів щодо підвищення економічної складності вітчизняної економіки задля збільшення технологічного експорту до Польщі і вирівнювання сальдо торгового балансу між країнами; обґрунтовано напрямки розвитку торгівлі послугами (зокрема медичними в умовах COVID-19), а також заходи щодо збільшення обсягів залучення польських інвестицій.

Ключові слова: торгівельно-економічні відносини, торгівля товарами, торгівля послугами, інвестиції, експорт, імпорт

Ukrainian-Polish trade and economic relations in modern conditions

Borys Sulym, Ivan Franko National University of Lviv

The main directions of development of Ukrainian-Polish trade relations are considered in the article. The positive and negative effects of cross-border cooperation in trade and investment are substantiated, as well as a number of recommendations for building mutually beneficial relations on the basis of national interests.

The purpose of this article is to assess the Ukrainian-Polish trade and economic relations in modern conditions in order to form scientifically sound recommendations for the development of mutually beneficial cross-border cooperation, taking into account national interests.

Research methods. Methods of scientific analysis are used in the critical assessment of the concept of free market and free trade; comparison in the study of the dynamics of Ukrainian-Polish trade relations; graphical method for displaying and comparing trade in goods and services and investment between Poland and Ukraine; method of generalization in the development of proposals to improve the efficiency of cross-border trade and investment between countries, taking into account national characteristics and interests.

Results. An assessment of Ukrainian-Polish trade and economic relations over the past ten years is given. It is proved that Ukrainian-Polish relations in the field of trade in goods do not have significant benefits for the Ukrainian economy, as their balance is negative during the period under study. Emphasis is placed on mutual exits in the field of trade in services, where the Polish side actively uses Ukrainian enterprises to order services for processing material resources through cheap labor, which stimulates the inflow of funds into Ukrainian business, job creation and more. There is a significant predominance of Polish investment in the national economy over Ukrainian investment in the Polish economy, due to the higher development of the Polish economy and interest in building branches and subsidiaries of Polish enterprises.

A number of measures have been proposed to increase the economic complexity of the domestic economy in order to increase technological exports to Poland and equalize the trade balance between the countries; the directions of development of trade in services (in particular medical services in the conditions of COVID-19), as well as measures to increase the volume of Polish investment are substantiated.

Keywords: *trade and economic relations, trade in goods, trade in services, investments, export, import*

Украина-польские торгово-экономические отношения в современных условиях

Борис Сулим, Львовский национальный университет им. Ивана Франко

В статье рассмотрены основные направления развития украино-польских торговых отношений. Обоснованно положительные и негативные эффекты от трансграничного сотрудничества в сфере торговли и инвестирования, а также сформулирован ряд рекомендаций по развитию взаимовыгодных отношений на принципах соблюдения национальных интересов.

Целью данной статьи является оценка украино-польских торгово-экономических отношений в современных условиях для формирования научно обоснованных рекомендаций по развитию взаимовыгодного трансграничного сотрудничества с учетом национальных интересов.

Методы исследования. Использованы методы научного анализа при критической оценке концепции свободного рынка и свободной торговли; сравнения при исследовании динамики украино-польских торговых отношений; графический метод для отображения и сравнения торговли товарами и услугами и инвестиций между Польшей и Украиной; метод обобщения при разработке предложений повышения эффективности трансграничной торговли и инвестиций между странами с учетом национальных особенностей и интересов.

Результаты. Дана оценка украино-польских торгово-экономических отношений за последние десять лет. Доказано, что украино-польские отношения в сфере торговли товарами не имеют значительной пользы для украинской экономики, ведь их сальдо является отрицательным на протяжении исследуемого периода. Акцентируется внимание на взаимных выходах в сфере торговли услугами, где польская сторона активно использует украинские предприятия для заказа услуг по переработке материальных ресурсов из-за дешевой рабочей силы, что стимулирует приток средств в украинский бизнес, создание рабочих мест. Отмечено значительное преобладание польских инвестиций в национальную экономику над украинскими инвестициями в экономику Польши, что обусловлено высоким развитием экономики Польши и заинтересованностью в развитии филиалов и дочерних компаний польских предприятий.

Предложен ряд мер по повышению экономической сложности отечественной экономики для увеличения технологического экспорта в Польшу и выравнивания сальдо торгового баланса между странами; обоснованы направления развития торговли услугами (в частности медицинскими в условиях COVID-19), а также меры по увеличению объемов привлечения польских инвестиций.

Ключевые слова: *торгово-экономические отношения, торговля товарами, торговля услугами, инвестиции, экспорт, импорт*

Постановка проблеми.

Євроінтеграційні процеси, що активізувалися в Україні з підписанням Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом зумовлюють важливість нових етапів розвитку торгівельно-економічних відносин з країнами-сусідами, які є членами ЄС. Безумовно, історичні передумови розвитку торгівельно-економічних відносин України з країнами Європи дають підстави стверджувати, що одним із зовнішньоекономічних партнерів в розвитку міждержавної торгівлі та інвестицій є Польща.

Виконання ролі так званого «адвоката України в ЄС» додає ваги міждержавним торгівельно-економічним відносинам у контексті укладення угод про міждержавне співробітництво в торгівельній та інвестиційних сферах, а на рівні бізнесу – про створення спільних підприємств, відкриття представництв, філій, дочірніх компаній.

Разом з тим, не зважаючи на порівняно довгу лінію міждержавного кордону України з Польщею, наявність шляхів сполучення, розвитку прикордонної торгівлі вигоди від міждержавної торгівлі не є настільки однозначними для нашої держави, адже в силу вищого розвитку польської економіки сальдо торгівельного балансу є негативним. Водночас українські споживачі, зокрема населення, користуються певними перевагами від розвитку торгівельно-економічних відносин між Польщею та Україною, адже досить часто мають змогу придбати товари вищої якості за нижчими цінами, імпортувати автомобілі, а головне – отримувати роботу в Польщі з вищим рівнем заробітної плати.

Враховуючи тенденції деіндустріалізації економіки України та перетворення її на аграрно-сировинний придаток розвинутих країн світу, дедалі актуальнішим постає питання збереження національних інтересів у зовнішніх зносинах, зокрема й у торгівельно-економічному співробітництві між Польщею та Україною. Дотримання національних інтересів не завжди вимагає застосування певних протекціоністських заходів у міжнародній торгівлі, однак актуалізує питання побудови політики підтримки українського експорту через механізми діяльності Експортно-кредитного агентства, стимулювання розвитку торгівлі високо-технологічними товарами, побудови співпраці на засадах

взаємного інвестування у виробничі процеси задля досягнення збалансування торгівельного сальдо між двома країнами і отримання позитивних вигод для обох економік.

Огляд літератури з теми дослідження. Проблематиці торгівельно-економічних відносин між Польщею та Україною присвятили свої праці багато українських і польських дослідників у галузі транскордонного співробітництва, торгівлі та інвестицій, серед яких найбільш відомими є: Дугієнко Н. О. та Шевчук В. С. (2017), Жигалкевич Ж. М. та Станіславський О. В. (2019), Пелех О. Б. (2017), Студінська Г. та Студінський В. (2016), Чорна Н. (2016) та ін.

Разом з тим більшість наукових досліджень у цій сфері акцентує свою увагу на дослідженні вигоди від міжнародної торгівлі, виходячи із усталених постулатів класичної економічної теорії А. Сміта та Д. Рікардо, підкріплюючись ліберальними і неоліберальними поглядами представників Чиказької школи економічної теорії, що в кінцевому підсумку завуальовує загрози для української економіки в сфері деіндустріалізації та імпортозалежності. Досить часто «вільна рука ринку» не враховує національних інтересів, породжує дисбаланси в зовнішній торгівлі, зменшуючи вигоди від експортно-імпортних операцій. Тому вектор наукових розвідок у цьому контексті повинен не відкидати переваги зовнішньої торгівлі, однак акцентувати увагу на побудові виваженої зовнішньоекономічної політики, політики розвитку національної промисловості із залучення іноземних інвестицій та політики транскордонного співробітництва і партнерства з метою формування взаємовигідних переваг для країн-партнерів, зокрема України і Польщі.

Тому **метою** даної статті є оцінка українсько-польських торгівельно-економічних відносин у сучасних умовах задля формування науково-обґрунтованих рекомендацій щодо розвитку взаємовигідного транскордонного співробітництва з урахуванням національних інтересів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Розвиток національної економіки та міжнародних торгівельно-економічних відносин України впродовж років незалежності пронизані елементами неоліберальної економіч-

ної ідеології, які імпортовані в нашу державу через іноземних радників та укладення міжнародних договорів заснованих на постулатах Вашингтонського консенсусу. Усе це разом із відсутністю реальної національної стратегії розвитку України та несистемністю економічної політики призвело до загрози високо-технологічної економіки, яка дісталася нашій державі після розпаду Радянського Союзу. Відтак, у сучасних умовах будь-які зовнішньо-торгівельні економічні відносини, виходячи з концепції «вільного ринку», не створюють ні конкурентних, ні економічних переваг для України в контексті формування позитивного сальдо торгового балансу. Через сировинність українського експорту та високу імпортозалежність від енергоносіїв (що зумовлено технологічною відсталістю національної економіки) та високих технологій в Україні сформувалося перманентне негативне сальдо зовнішньої торгівлі товарами і дуже прикро, коли цей дисбаланс покривається грошовими переказами заробітчан.

Відтак, перш ніж аналізувати українсько-польські торговельно-економічні відносини вважаємо за необхідне коротко зупинитися на недоліках теорії вільного ринку запропонованої, без сумніву, талановитими вченими А. Смітом та Д. Рікардо з метою формування теоретичного підґрунтя для побудови ефективного співробітництва між Україною і Польщею, а також іншими державами.

Так, аналізуючи теоретичний доробок А. Сміта та Д. Рікардо, зауважимо, що їхня концепція ринкового саморегулювання випливає з ідеї «природної гармонії», що встановлюється в економіці стихійно за умови відсутності державного втручання і є оптимальним режимом функціонування ринкової економічної системи. Зокрема, А. Сміт називав таке природне функціонування економіки принципом «невидимої руки», а роль держави обмежував функцією «нічного сторожа» – підтримка порядку, охорони і захисту приватної власності і конкуренції (Сміт, 1962). Послідовник Адама Сміта Давід Рікардо також був прихильником вільного ринку, вільної торгівлі та вільного підприємництва в цілому. Рікардо вважав, що: «При системі повної свободи торгівлі кожна країна, природно, витрачає свій капітал і працю

на такі галузі промисловості, які дають найбільші вигоди. Це домагання індивідуальної вигоди найдивовижнішим чином пов'язане із загальним благом для всіх. Стимулюючи працьовитість, винагороджуючи винахідливість, використовуючи найбільш дієвим чином всі ті сили, які дає нам природа, цей принцип призводить до найбільш ефективного поділу праці між різними націями і водночас збільшує загальну масу продуктів, він збільшує загальне благополуччя і зв'язує вузлами загальної користі всі цивілізовані нації в одну общину» (Рікардо, 2000, с. 474).

Аналізуючи економічну історію розвинутих країн світу можна зробити висновок, що постулати класичної економічної теорії, які сповідують ринкове саморегулювання є практично недієвими в реальному житті людства, однак в силу їх вигоди для експансіоністсько-колоніальних цілей сильних держав, теорія Сміта і Рікардо стала мейнстрімною для країн, що розвиваються. Для розуміння цього важливо виокремити три ключових позиції, які підтверджують неможливість абсолютної свободи економічної діяльності і ринкового саморегулювання:

1) теорія пронизана надто механістичними, природничими та утопічними переконаннями про раціональність поведінки індивідумів в умовах ринку;

2) А. Сміт і Д. Рікардо для пояснення вигоди від вільної економічної діяльності використали мікроекономічний підхід, адже основні механізми дії ринку були продемонстровані на прикладі окремої фірми (Булавочної мануфактури) та прикладі окремого робітника (трудова теорія вартості). Більше того, загальний погляд на теорію Сміта і Рікардо дає змогу зробити висновок про спробу вчених на основі мікроекономічного підходу пояснити користь вільного ринку для всього суспільства загалом – «об'єднуючи нації в одну общину». Тобто теоретики класичної школи таким чином оминали державу та її інтереси та не враховували множинності інтересів індивідумів чи фірм, які можуть не співпадати з інтересами держави. Варто зауважити, що створення держави (еволюційно чи революційно) – це вже регулювання суспільних відносин у межах її території;

3) теорія вільної торгівлі ґрунтується на засадах природної рівноваги ринку не

враховувала факторів пов'язаних із різним рівнем економічного розвитку, місцем розташування, наявністю природних ресурсів, розвитком промисловості, національними інтересами, що робило її висновки доцільними лише для середньостатистичних країн, які перебувають на одному етапі еволюції і на однаковому рівні економічного розвитку.

Важливим критиком концепції ринкового саморегулювання і вільної торгівлі виступив німецький економіст Ф. Ліст (Ліст, 2005), який відзначив, на наш погляд, важливу річ: класична економічна теорія не враховує національні інтереси, національні кордони та рівень розвитку національної промисловості. Тому вчений вважав, що перш ніж приймати концепції вільної торгівлі, яка є вигідною лише для двох розвинутих країн, країні, що розвивається необхідно застосовувати функціональний протекціонізм, реалізовувати промислове виховання нації та стимулювати розвиток національної промисловості (зокрема виробництво товарів з доданою вартістю).

Аналізуючи економічну історію Польщі та її розвиток в сучасних умовах концепція «національного» присутня у всіх видах зовнішньої і внутрішньої економічної політики. Одним із прикладів є те, що вступивши в Європейський Союз Польща так і не відмовилася від національної валюти і не запровадила євро. Відтак, досліджуючи україно-польські торговельно-економічні відносини, варто пам'ятати про польський «економічний націоналізм» і не тільки економічний.

Вихідні умови розвитку польської та української економіки на початкових етапах розвитку після розпаду Радянського Союзу були майже однаковими, адже ВВП на душу населення Польщі лише на 161,5 дол. США перевищувало ВВП на душу населення України станом на 1990 рік, однак через залучення колосальних коштів із фондів розвитку Європейського Союзу та ефективній економічній політиці станом на 2018 рік Польща перевищує Україну за аналізованим показником вже в 5 разів, або на 12325,7 дол. США (рис. 1).

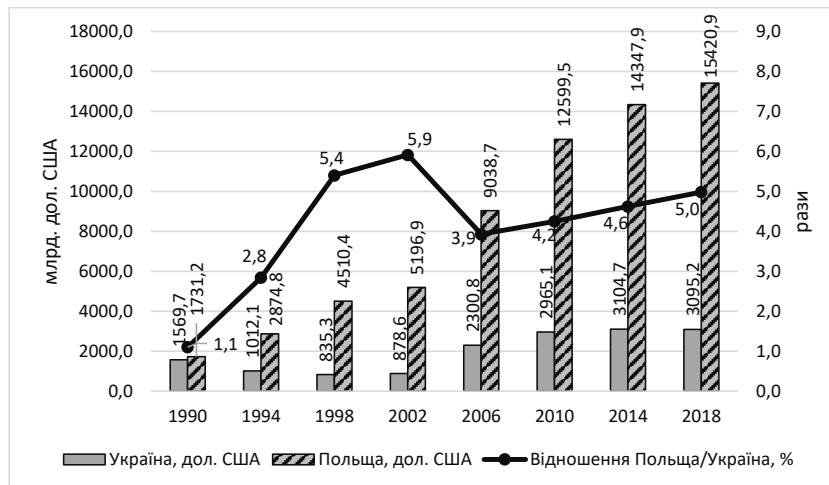

Рис. 1. Динаміка ВВП на душу населення Польщі та України у 1990-2018 роках*

*Розраховано автором за даними Світового банку (worldbank.org)

Не зважаючи на фінансування економіки Польщі з фондів Європейського Союзу, основою порівняно високого рівня ВВП на душу населення є економічна складність. Теорію економічної складності та показник економічної складності (Economic Complexity Index, ECI) обґрунтували американські вчені Хаусман, Ідальго та ін. і емпірично довели, що чим ближчими до центру продуктового простору є продукти, на яких спеціалізується країна,

тим вище складність економіки та рівень доходів і одночасно більше можливостей для розвитку і диверсифікації національного виробництва та експорту (Галасюк, 2019, с. 42). Індекс економічної складності – це показник рівня диверсифікації експорту країн. Чим більше найменувань товарів, які продає країна на світовий ринок, і вища їхня питома вага в сукупному обсязі експорту, тим вища економічна складність (Громенкова, с. 32).

За індексом економічної складності польська економіка майже в два рази перевищує українську, а отже, це означає, що експорт

Польщі є більш технологічним, ніж український (рис. 2), що завідомо створює конкурентні переваги для польських виробників.

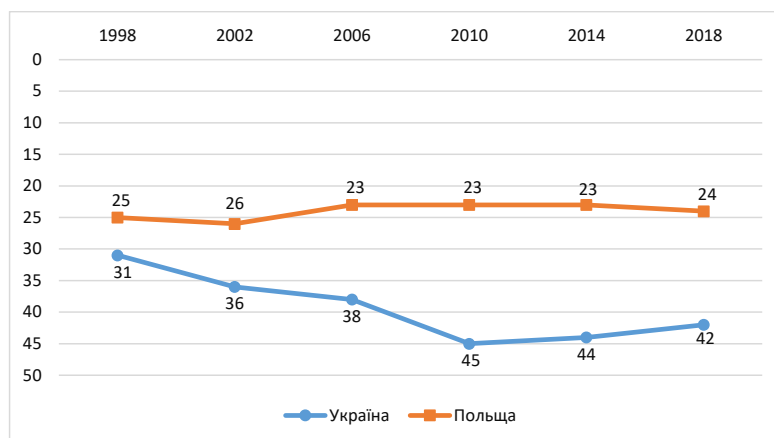

Рис. 2. Динаміка індексу економічної складності економіки України та Польщі у 1998–2018 роках*

*Побудовано автором за даними (atlas.cid.harvard.edu)

Як бачимо з рис. 2, індекс економічної складності української економіки знижувався з 1998 року до 2010 р., натомість для Польщі цей показник підвищувався. Зниження індексу економічної складності для української економіки зумовлено деіндустріалізацією пов'язаною із неефективною макроекономічною політикою і відсутністю національної стратегії розвитку. Так, за даними Державної служби статистики (www.ukrstat.gov.ua) частка переробної промисловості у 2001 р. становила 35,7 % ВВП, а у 2019 р. лише 10,8 % ВВП, що свідчить

про зменшення виробничого потенціалу національної економіки, що, у свою чергу, призводить до зростання експорту сировини. Зокрема, за нашими підрахунками, товарна структура експорту України включає 65 % сировинних товарів та товарів первинної обробки, а товарна структура експорту Польщі – лише 10 % сировини.

Такий стан речей визначає сучасні напрями україно-польських торгівельно-економічних відносин, зокрема в сфері торгівлі товарами і призводить до від'ємного торгівельного балансу (рис. 3).

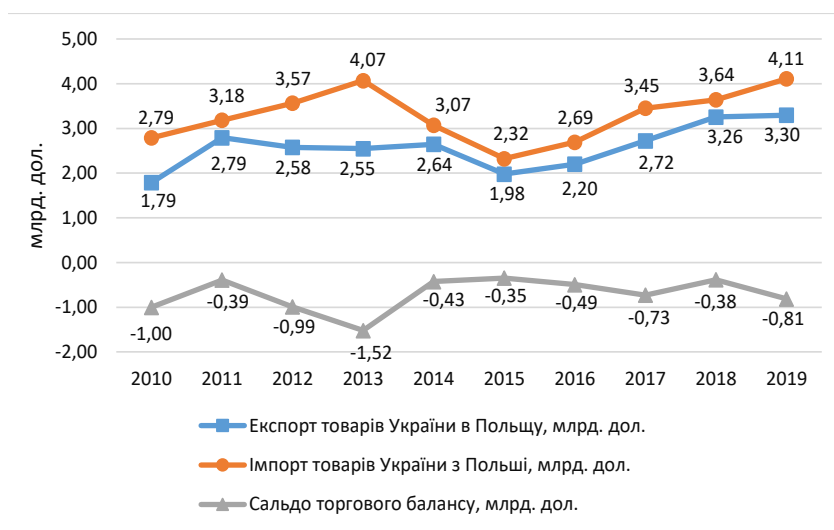

Рис. 3. Динаміка торгівлі товарами між Україною та Польщею у 2010–2019 роках*

*Розраховано автором за даними Державної служби статистики України (www.ukrstat.gov.ua)

Дані рис. 3 свідчать про суттєве від'ємне сальдо в торгівлі товарами між Польщею і Україною, що з точки зору держави є негативним явищем, адже ми, фактично фінансуємо розвиток економіки сусідньої країни. Тим не менше, варто відмітити позитивні тенденції зростання сукупного зовнішньо-торгівельного обороту з 4,58 млрд дол. США у 2010 р. до 7,4 млрд дол. США у 2019 р. Поряд із зростанням польського імпорту, зростає український експорт в Польщу, що є позитивним аспектом, однак недостатнім для збалансування торгівельного балансу між двома країнами.

Однією із причин від'ємного сальдо торговельного балансу між Польщею та Україною є структура українського і польського експорту, яка й відображає рівень економічної

складності національних економік. Так, за підсумками 2019 р. частка сировинної продукції і продукції первинної переробки в сукупному експорті товарів до Польщі становила 78,8 %, а, як відомо, ціни на сировинну продукцію є в декілька разів нижчими, ніж ціни на продукцію з доданою вартістю. Тому в кількості товарів чи в тонах експорту Україна може переважати Польщу, однак вартість польського експорту до України є вищою, адже за підсумками 2019 р. частка сировини у сукупному експорті товарів становила 25,9 %, тобто втричі менше, ніж в українському експорті. Наведемо статистику щодо питомої ваги 10 найбільших груп експортних товарів Польщі в Україні у 2019 р. (табл. 1).

Таблиця 1

*Структура експорту України і Польщі у 2019 році**

Найбільші групи товарів у експорті Польщі до України	У % до експорту Польщі	У % до експорту Польщі	Найбільші групи товарів у експорті України до Польщі
пластмаси, полімерні матеріали	11,0	25,3	чорні метали
папір та картон	8,9	18,0	руди, шлаки і зола
електричні машини	8,3	8,6	електричні машини
реактори ядерні, котли, машини	7,9	6,2	насіння і плоди олійних рослин
палива мінеральні; нафта і продукти її перегонки	5,9	5,5	деревина і вироби з деревини
засоби наземного транспорту крім залізничного	4,0	4,3	палива мінеральні; нафта і продукти її перегонки
вироби з чорних металів	3,8	4,2	органічні хімічні сполуки
ефірні олії	3,6	4,2	залишки і відходи харчової промисловості
деревина і вироби з деревини	3,3	2,8	жири та олії тваринного або рослинного походження
чорні метали	3,2	2,1	вироби з чорних металів

*Розраховано автором за даними Державної служби статистики (www.ukrstat.gov.ua)

Як бачимо з табл. 1, серед 10 найбільших груп товарів в експорті Польщі до України лише 3 є сировинними або продуктами первинної переробки, у той же час, коли серед 10 найбільших груп експорту українських товарів, лише 2 групи належать до переробної промисловості.

Таким чином, виходячи з викладеного вище, зауважимо, що поглиблення деіндустріалізації національної економіки лише погіршуватиме торгівельний баланс України не лише з Польщею, але й зі всім зовнішнім світом в сукупності. Такі тенденції є загрозливими для національної

економіки, адже поглиблюють її імпортозалежність, посилюють курсові ризики та сприяють встановленню елементів зовнішнього управління в Україні.

Щодо торгівлі послугами між Польщею та Україною, то в цьому контексті ситуація розвивається на користь нашої держави, адже починаючи з 2013 р. сальдо торгівлі послугами є позитивним і складає 178,4 млн дол. за підсумками 2019 р. (рис. 4). Варто зауважити також й те, що за досліджуваний період зовнішній оборот торгівлі послугами збільшився з 231,6 млн дол. у 2010 до 663,3 млн дол. у 2019 р. Що

Рис. 4. Динаміка торгівлі послугами між Польщею та Україною у 2010–2019 роках*

*Розраховано автором за даними Державної служби статистики

ж стосується структури торгівлі послугами, то найбільшу питому вагу у структурі українського експорту займають послуги з переробки матеріальних ресурсів (43,1%) та транспортні послуги (28,9 %), а у структурі імпорту – транспортні послуги займають 43,8 %, ділові послуги – 18,5 %, роялті та інші послуги, пов’язані з використанням інтелектуальної власності – 12,7 %. Позитивне сальдо торгівлі послугами між Польщею та Україною для вітчизняної економіки несе певні вигоди, однак все ж у цій сфері наша держава не використовує весь потенціал, адже зважаючи на багатство західних областей на туристичні локації, послуги туризму не використовується повною мірою, що, на наш погляд, пов’язано із незадовільною туристичною інфраструктурою та пога-

ною якістю доріг. Разом з тим послуги, що пов’язані з переробкою матеріальних ресурсів, є вигідними для двох країн, адже в Україну відбувається приплив капіталу у вигляді оплати послуг, а Польща має змогу здешевити внутрішнє виробництво за рахунок замовлення переробки матеріальних ресурсів у нашій країні, де оплата праці і вартість послуг є значно нижчими.

Окрім торгівлі, однією з основних форм торгівельно-економічних відносин є інвестиційне співробітництво, яке спрямоване на обслуговування торгівельних відносин через інвестиції у промисловість, торгівлю, фінансову сферу тощо. Зважаючи на вищий рівень розвитку польської економіки інвестиції з Польщі в Україну об’єктивно перевищують інвестиції з України в Польщу (рис. 5).

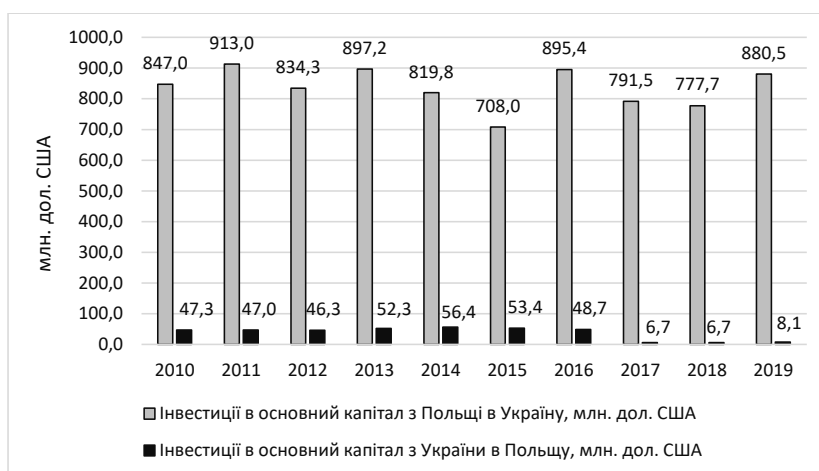

Рис. 5. Динаміка інвестицій в основний капітал Польщі та України у 2010–2019 роках*

*Розраховано автором за даними Державної служби статистики (www.ukrstat.gov.ua)

Як бачимо з рисунку 5, динаміка інвестицій в основний капітал з Польщі в Україну в сотні разів перевищує інвестиції з України в Польщу, що на наш погляд, є позитивним аспектом в контексті розвитку україно-польських торгівельно-економічних відносин. Основними напрямками польських інвестицій в Україну за підсумками 2019 року є інвестиції у переробну промисловість, які складають 40,6% від сукупних інвестицій, а також інвестиції у фінансову і страхову діяльність (30,1%) та інвестиції в оптову і роздрібну торгівлю (15,3%). Разом з тим, потрібно зауважити, що польські інвестиції в Україну становлять лише 1,6% від сукупного обсягу іноземних інвестицій в національну економіку.

Що ж стосується українських інвестицій в Польщу, то із загостренням кризових тенденцій в національній економіці у 2015-2017 роках, фактично, і без того малий, інвестиційний ресурс українського бізнесу було вичерпано, а загальний обсяг інвестицій було зменшено більш, ніж в 5 разів.

Таким чином, виходячи з аналізу сучасного стану україно-польських відносин, можна зробити висновок про невикористані резерви для транскордонного співробітництва в цій сфері, а також про певні дисбаланси у торгівлі товарами, які більше користі приносять Польщі.

Проте, на наш погляд, розвиток україно-польських торгівельно-економічних відносин, в першу чергу, повинен сприяти адаптації економіки України до вимог Європейського Союзу та розробці ефективної макроекономічної політики в цілому. Зокрема важливим заходами в ході розвитку торгівлі товарами мають бути заходи, спрямовані на підвищення економічної складності національної економіки. Для реалізації такої мети не обов'язково застосовувати нові митно-тарифні бар'єри чи інші протекціоністські заходи до Польщі, адже розуміючи невикористаний потенціал інвестицій з Польщі в Україну, Уряду необхідно покращувати інвестиційний клімат та розробляти нові проекти спільного інвестування. Зважаючи на те, що основна частка польських інвестицій в Україну припадає на переробну промисловість, сприяння збільшенню їх обсягів і є тими важливими заходами, які можуть збільшити економічну складність та збільшити

частку готової продукції з доданою вартістю у вітчизняному експорті, що в підсумку стане запорукою збалансування торгівлі товарами. Окрім цього, до розвитку торгівельних відносин між Польщею та Україною необхідно активно залучати створене вітчизняне Експортно-кредитне агенство для просування і стимулювання експорту вітчизняних товарів на території Польщі.

Безумовно, важливим аспектом розвитку торгівельно-економічних відносин з Польщею в умовах пандемії COVID-19 може стати розвиток співробітництва у сфері надання медичних послуг, розширення послуг у сфері переробки матеріальних ресурсів, а в перспективі – туристичних послуг через розвиток вітчизняної туристичної інфраструктури та туристичного сервісу.

Враховуючи значні трудові міграційні потоки з України в Польщу, доцільною є розробка проектів щодо перенесення деяких польських виробництв на територію України в рамках інвестиційних проектів, мотивуючи це дешевшою робочою силою та можливістю отримання різноманітних місцевих пільг для таких підприємств.

Деякі аспекти такої співпраці вже реалізовано в Україні, зокрема в таких проектах, як: фабрика будівельної кераміки «Церсаніт», деревообробний завод «Барлінек», меблева фабрика «Новий Стиль», фабрика упаковки «Кен-Пак», фабрика автозапчастин «Інтер-Гроклін», завод металообробки «Полілекс-Мостосталь», підприємство з виробництва фарб «Снежка-Україна», банківсько-фінансові установи (ПАТ «Кредобанк», ПАТ «Ідеябанк», страхова компанія «PZU Україна»), найбільший польський ритейлер «LPP SA» (Дугієнко, Шевчук, 2017, с. 91). Залучення польських інвестицій в Україну і створення польських дочірніх компаній є важливим в контексті створення нових робочих місць, наповнення бюджетів об'єднаних територіальних громад та набуття досвіду розвитку громад.

Досить важливим у україно-польських торгівельно-економічних відносинах є розвиток прикордонної співпраці на рівні співпраці між громадами Польщі і України в сфері реалізації торговельно-інвестиційних проектів в рамках євро регіонів.

Висновки.

Таким чином, підсумовуючи викладене

вище, можна зробити висновок про недостатньо розкритий потенціал розвитку українсько-польських торгівельно-економічних відносин, зокрема в сфері інвестицій та торгівлі послугами, що, на наш погляд, в першу чергу, пов'язано з незадовільним інвестиційним кліматом в Україні. Ризики невизначеності політичного та економічного розвитку, високий рівень корупції, неефективність роботи судів і всієї правоохоронної системи впливає на довіру польських інвесторів до України, а в сфері торгівлі є основним гальмом на шляху побідоносних довгострокових відносин.

В сфері торгівлі товарами, українсько-польські торгівельно-економічні відносини через низьку економічну складність національної економіки несуть більші переваги для Польщі з точки зору макроекономічної політики, однак з точки зору населення – розвиток торгівлі між двома країнами має позитивний вплив на його добробут. Разом з тим, від'ємне сальдо в торгівлі товарами не є наслідком експансіоністської політики Польщі, а проявом внутрішніх дисбалансів в макроекономічній політиці, які й призвели до деіндустріалізації національної економіки і збільшення сировинності експорту. Сировинна спрямованість національної економіки призводить до того, що в структурі іноземного імпорту переважає готова продукція з доданою вартістю, яка в силу вищих стандартів виробництва є якіснішою за українські аналоги, а в багатьох випадках ще й дешевшою.

Відтак, зважаючи на партнерські відносини з Польщею Україні варто активніше використовувати можливості українсько-польських торгівельно-економічних відносин через пом'якшення інвестиційного клімату, розвитку системи захисту інвесторів, створення державних цільових програм щодо стимулювання розвитку транскордонної кооперації та залучення польських інвесторів до відкриття виробництв на території нашої держави. В частині розвитку торгівельних відносин перспективними напрямками могли б бути створення спільних митниць, збільшення пунктів пропуску на кордонах з Польщею, використання створеного Експортно-кредитного агентства України для просування вітчизняних товарів на ринку Польщі та нарощування експорту готової української продукції з доданою вартістю тощо.

Зважаючи на успішний досвід Польщі в сфері макроекономічної політики та політики щодо забезпечення високого рівня індустріалізації економіки, політики просування польських товарів на зовнішніх ринках, перспективними напрямками наукових досліджень можуть бути дослідження польського досвіду в сфері макроекономічного регулювання та розвитку торгівельно-економічних відносин з країнами-членами Європейського Союзу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Галасюк В. В. Методологічні основи оцінювання ефективності економічної спеціалізації країни. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2019. № 5. С. 39–48.
- Громенкова С. В. Підвищення рівня економічної складності як фактор зростання української економіки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип. 29. С. 31–37.
- Дугієнко Н. О., Шевчук В. С. Сучасний стан українсько-польського співробітництва у сфері торгівлі та інвестицій. *Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки*. 2017. № 3. С. 86–92.
- Жигалкевич Ж. М., Станіславський О. В. Особливості зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних підприємств в умовах євроінтеграції. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2019. № 16. С. 116–123.
- Национальная система политической экономии. Сочинение д-ра Фридриха Листа / пер. с нем. под ред. К. В. Трубникова. С.-Петербург, 1891 г. Москва : Издательство «Европа», 2005. 383 с.
- Офіційний сайт Державної служби статистики. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
- Офіційний сайт Світового банку. URL: <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>.
- Пелех О. Б. Особливості українсько-польського економічного співробітництва на початку XXI ст. *Бізнес-Інформ*. 2017. № 10. С. 99–104.
- Рикардо Д. Начала политической экономии // Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. *Классика экономической мысли*: соч. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000. 895 с.
- Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва : Соцэкгиз, 1962. 684 с.
- Студінська Г., Студінський В. Українсько-польські торговельні відносини: ретроспективний аналіз. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 3. С. 69–82.
- Чорна Н. Українсько-польське економічне співробітництво. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 2. С. 31–41.
- The Atlas of Economic Complexity: rankings. URL: <http://atlas.cid.harvard.edu/rankings>.

REFERENCES

- Chorna, N. (2016). Ukrainian-Polish economic cooperation. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo – Foreign trade: economics, finance, law*, 2, 31–41 [in Ukrainian].
- Duhiienko, N. O., & Shevchuk, V. S. (2017). The current state of Ukrainian-Polish cooperation in trade and investment. *Visnyk Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. Ekonomichni nauky – Bulletin of Zaporizhzhia National University. Economic sciences*, 3, 86–92 [in Ukrainian].
- Halasiuk, V. V. (2019). Methodological bases of evaluation of efficiency of economic specialization of the country. *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini – Market Relations Development in Ukraine*, 5, 39–48 [in Ukrainian].
- Hromenkova, S. V. (2020). Increasing the level of economic complexity as a factor in the growth of the Ukrainian economy. *Naukovij visnyk Uzhgorod'skogo nacional'noho universitetu – Scientific Herald of Uzhhorod University*, 29, 31–37 [in Ukrainian].
- List, F. (2005). *Nacional'naja sistema politicheskoy jekonomii* [National system of political economy]. Moscow [in Russian].
- Official site of the State Statistics Service. (2020). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
- Official site of the World bank (2020). Retrieved from <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>.
- Pelekh, O. B. (2017). Features of Ukrainian-Polish economic cooperation at the beginning of the XXI century. *Business Inform*, 10, 99–104 [in Ukrainian].
- Ricardo, D. (2000). *Nachala politicheskoy jekonomii. Klassika jekonomicheskoy mysli* [The beginnings of political economy. Classics of economic thought]. Moscow [in Russian].
- Smit, A. (1962). *Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov* [A study of the nature and causes of the wealth of peoples]. Moscow [in Russian].
- Studinskaya, G., Studinsky, V. (2019). Ukrainian-Polish trade relations: a retrospective analysis. *Foreign trade: economics, finance, law*, 3, 69–82 [in Ukrainian].
- The Atlas of Economic Complexity: rankings. (2020). Retrieved from <http://atlas.cid.harvard.edu/rankings>.
- Zhyhalkevych, Zh. M., & Stanislavs'kyj, O. V. (2019). Features of foreign economic activity of domestic enterprises in the conditions of European integration. *Ekonomichnyj visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyiv's'kyj politekhnichnyj instytut» – Economic bulletin of National technical university of Ukraine “Kyiv polytechnic institute”*, 16, 116–123 [in Ukrainian].

Сулим Борис

Кандидат політичних наук, доцент
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Email: sulymb@ukr.net

Sulym Borys

Candidate of Political Sciences, Assoc.Prof.
Ivan Franko National University of Lviv

ORCID:

Цитування: Сулим, Б. (2020). Україно-польські торгівельно-економічні відносини в сучасних умовах. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (10), 36–46. doi: 10.15421/172091

Citation: Sulym, B. (2020). Ukraino-polski torhivelno-ekonomichni vidnosyny v suchasnykh umovakh [Ukrainian-Polish trade and economic relations in modern conditions]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (10), 36–46. doi: 10.15421/172091

Стаття надійшла / Article arrived: 25.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 29.10.2020

Ісламське кримінально-процесуальне законодавство: питання прав людини

Юсіф Мамедов, Київський інститут міжнародних відносин

Встановлено, що жорсткі ісламські покарання практично не застосовуються через високий тягар доведення та необхідність залучення вичерпної кількості свідків. Доведено, що ісламська система кримінального правосуддя надає обвинуваченому основні гарантії. Зазначається, що за шариатом ісламські кримінальні злочини поділяються на три категорії: Хадд, Кісас та Тазир. Відзначається, що ісламське кримінальне право передбачає, що обвинувачений не винен, якщо його вина не доведена. Зазначається, що рівність перед законом являє собою один з головних правових принципів за ісламською кримінальною моделлю, оскільки всі особи рівні перед законом і засуджуються однаково незалежно від релігійного чи економічного статусу (відсутність імунітету). Встановлено чотири головні принципи, що націлені на захист прав людини в ісламському кримінальному праві: принцип законності (незворотної дії), принцип презумпції невинності, принцип рівності та принцип ультимативного доведення. Крім того, ісламська система кримінального правосуддя надає обвинуваченому безліч гарантій, яких завжди дотримуються під час затримання, розслідування, судового розгляду і після суду. Встановлено, що такими правами є: 1) право кожної людини на захист життя, честі, свободи і власності; 2) право на належну правову процедуру; 3) право на справедливий і відкритий судовий розгляд перед неупередженим суддею; 4) свобода від примусу до самообмови; 5) захист від довільного арешту і затримання; 6) негайне судове провадження; 7) право на оскарження. Відзначається, що якщо людині пред'явлено звинувачення, у неї є багато засобів захисту. Зазначається, що судовий процес повинен бути справедливим, у чому неостанню роль відіграє кадї (суддя). Встановлено, що на додаток до процесуальних гарантій, кваліфікація і характер кадї, а також строги вимоги ісламських правил доведення покликані забезпечити справедливий судовий розгляд у справі обвинуваченого. Доведено, що дотримання цих принципів є свідченням того, що права обвинуваченого повністю гарантуються відповідно до ісламського кримінального права.

Ключові слова: ісламські кримінальні злочини Хадд, Кісас та Тазир, права обвинуваченого в ісламі, процесуальні гарантії, принцип законності (незворотної дії), принцип презумпції невинності, принцип рівності, принцип ультимативного доведення, кадї, иджстихад

Islamic criminal procedure law: human rights issues

Yusif Mamedov, Kyiv Institute of International Relations

It has been established that harsh Islamic punishments are practically not applied due to the high burden of proof and the need to involve an exhaustive number of witnesses. It has been proven that the Islamic criminal justice system provides the accused with basic guarantees. It is noted that according to Sharia, Islamic crimes are divided into three categories: Hadd, Qisas and Tazir. It is noted that Islamic criminal law provides that the accused is not guilty if his guilt is not proven. It is noted that equality before the law is one of the main legal principles of the Islamic criminal model, as all persons are equal before the law and are condemned equally regardless of religious or economic status (lack of immunity). There are four main principles aimed at protecting human rights in Islamic criminal law: the principle of legality (irreversible action), the principle of presumption of innocence, the principle of equality and the principle of ultimate proof. In addition, the Islamic criminal justice system provides defendants with many safeguards, which are always followed during detention, investigation, trial and after trial. It is established that such rights are: 1) the right of every person to the protection of life, honor, freedom and property; 2) the right to due process of law; 3) the right to a fair and open trial before an impartial judge; 4) freedom from coercion to self-disclosure; 5) protection against arbitrary arrest and detention; 6) immediate court proceedings; 7) the right to appeal. It is noted that if a person

is charged, he/she has many remedies. It is noted that the trial must be fair, in which the qadi (judge) plays an important role. It has been established that, in addition to the procedural guarantees, the qualifications and character of the qadi, as well as the strict requirements of Islamic rules of proof, are intended to ensure a fair trial in the case of the accused. Adherence to these principles has been shown to indicate that the rights of the accused are fully guaranteed under Islamic criminal law.

Keywords: *Islamic crimes of Hadd, Kisas and Tazir; rights of the accused in Islam, procedural guarantees, principle of legality (irreversible action), principle of presumption of innocence, principle of equality, principle of ultimate proof, qadi, ijihad*

Исламское уголовно-процессуальное законодательство: вопросы прав человека

Юсиф Мамедов, Киевский институт международных отношений

Установлено, что жесткие исламские наказания практически не применяются из-за высокого бремени доказывания и необходимости привлечения исчерпывающего количества свидетелей. Доказано, что исламская система уголовного правосудия предоставляет обвиняемому основные гарантии. Отмечается, что по шариату исламские уголовные преступления делятся на три категории: Хадд, Кисас и Тазир. Отмечается, что исламское уголовное право предусматривает, что обвиняемый не виноват, если его вина не доказана. Отмечается, что равенство перед законом представляет собой один из главных правовых принципов по исламской уголовной модели, поскольку все лица равны перед законом и осуждаются одинаково независимо от религиозного или экономического статуса (отсутствие иммунитета). Установлено четыре главных принципа, нацеленные на защиту прав человека в исламском уголовном праве: принцип законности (необратимого действия), принцип презумпции невиновности, принцип равенства и принцип ультимативного доказательства. Кроме того, исламская система уголовного правосудия предоставляет обвиняемым множество гарантий, которые всегда придерживаются при задержании, расследовании, судебном разбирательстве и после суда. Установлено, что такими правами являются: 1) право каждого человека на защиту жизни, чести, свободы и собственности; 2) право на надлежащую правовую процедуру; 3) право на справедливое и публичное судебное разбирательство перед беспристрастным судьей; 4) свобода от принуждения к самооговору; 5) защита от произвольного ареста и задержания; 6) немедленное судебное производство; 7) право на обжалование. Отмечается, что если человеку предъявлено обвинение, у него есть много средств защиты. Отмечается, что судебный процесс должен быть справедливым, в чем не последнюю роль играет кади (судья). Установлено, что в дополнение к процессуальным гарантиям, квалификация и характер кади, а также строгие требования исламских правил доказывания призваны обеспечить справедливое судебное разбирательство по делу обвиняемого. Доказано, что соблюдение этих принципов является свидетельством того, что права обвиняемого полностью гарантируются в соответствии с исламским уголовным правом.

Ключевые слова: *исламские уголовные преступления Хадд, Кисас и Тазир, права обвиняемого в исламе, процессуальные гарантии, принцип законности (необратимого действия), принцип презумпции невиновности, принцип равенства, принцип ультимативного доказательства, кади, иджтихад*

Постановка проблеми

Ісламське кримінальне законодавство відрізняється від європейського. Кримінально-правовий вплив на злочин в ісламському кримінальному праві здійснюється головним чином через систему покарань, яка для багатьох західних дослідників здається досить суворою та такою, що не враховує права людини.

У зв'язку з цим становить інтерес аналіз варіативності класифікації злочинів і покарань у мусульманському кримінальному праві та висвітлення питання прав людини в процесуальному ісламському кримінальному праві, так званих гарантій належного процесу.

Мета

Стаття має на меті визначити стан за-

безпеченості правами обвинувачуваного в процесуальному ісламському кримінальному праві та довести, що ісламська система кримінального правосуддя повністю аналогічна позитивним світським механізмам кримінального правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Практично питанням ісламського кримінального законодавства займалися Шеріф Бассіуні (M. Cherif Bassiouni et al., 1982) та Анна-Елізавета Майер (Ann Elizabeth Mayer, 1991). На жаль, питанням прав людини в процесуальному законодавстві приділялося мало уваги. З огляду на це вивчення, зазначене питання становить актуальну проблему та матиме практичне значення.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Ісламське кримінальне право – це розділ ісламського права, який зазвичай трактується як шаріат і в народі асоціюється з кримінальним правом (Yahaya Yunusa Vambale, 2003).

Ісламська правова система відрізняється від інших правових підходів, оскільки практика цивільного права описується кодифікацією права або традиціями загального права, заснованими на обов'язкових судових прецедентах. В ісламському праві немає ні історії кодифікації права, ні розуміння обов'язкових правових прецедентів (Dainow, 1966). Однак процес іджтихада (аналогічний висновок) в ісламському (шаріатському) праві схожий на аналіз прецедентного права. У цьому відношенні мусульманські вчені мали більш глибоке розуміння і тлумачення норм шаріату і божественного закону (Бога), заснованого на текстах Корану і авторитетних навчаннях Сунни (пророка Мухаммеда). Основними джерелами ісламського кримінального права є Коран, Сунна, іджмаа (консенсус), кійяс (індивідуальні міркування) та інші джерела. Там, де принципи Корану і Сунни не вирішують достатньою мірою правове питання, мусульманські інтелектуали використовують фікх, який являє собою процес виведення і застосування норм шаріату для досягнення юридичної мети, а його методології та застосування численні, оскільки виника-

ють різні школи юриспруденції (сунітська та шіїтська).

Кожне суспільство хоче правопорядку, миру та юстиції; цих цілей ніколи неможливо досягти без належних законів і покарань. Якщо ці закони та покарання не відповідають вимогам, ніхто не може зменшити зростаючу кількість злочинів. Злочин за визначенням шаріату складається з юридичних заборон, накладених Аллахом, порушення яких тягне за собою призначене ним покарання. Держава накладає покарання на правопорушника для припинення актів насильства (злочину). Кінцева мета кожної ісламської судової заборони полягає в тому, щоб забезпечити благополуччя людей у цьому світі і в майбутньому шляхом створення праведного суспільства. Покарання призначається злочинцям з єдиною метою відплати, запобігання та реформування.

Згідно з шаріатом, ісламські кримінальні злочини поділяються на три категорії: Хадд, Кісас та Тазир. Злочини Хадд (фіксовані) – це злочини проти Бога, вирок яких зазначений у Корані та Сунні та держава, як божий агент, ініціює переслідування злочинця (M. Cherif Bassiouni et al., 1982с, pp. 195–201). Кісас (еквівалентні) – це злочинні дії за вбивство та фізичний напад, що караються помстою, але потерпілий або його сім'я можуть відмовитись від цього покарання і попросити дійат (компенсацію/кров-гроші) або 'afw (вибачення) злочинця, тобто помилування. Таазір – це злочини, вирoki яких не визначені першоджерелами закону і перебувають на розсуд кадї (судді) (G Benmelha, 1982).

До категорії Хадд відносять: зина (незаконний статевий акт), безпідставні звинувачення на адресу зина (казф), споживання інтоксикантів, повстання, бунти, пограбування на шосе. Покарання за ці злочини включають порку, ампутацію і смерть через розп'яття або побиття камінням.

Злочини Кісас включають: вбивство, умисне і недобровольче вбивство, навмисні і ненавмисні тілесні ушкодження частин тіла і ран. Вбивство вважається найтяжчим злочином в ісламському кримінальному праві. Коран забороняє вбивство (Кулієв, 2007, с. 304). Вже згаданий нами дійат – це фінансова компенсація, що виплачується

ся жертві або спадкоємцям жертви в разі вбивства, тілесних ушкоджень або майнової шкоди, це покарання альтернативне Кісас. Коран визначає принцип Кісас (тобто принцип відплати), але наказує шукати компенсацію (дійят), а не вимагати відплати.

Таазір означає дискретні покарання за правопорушення на розсуд судді (каді) або правителя держави. Таазір охоплює дії, заборонені в Корані або хадисах, або дії, що становлять порушення суспільної моралі та добробуту, які не належать до кісас або худуд, такі як лихварство, розтрата, хабарництво, споживання свинини, зловживання довірою з боку державного службовця, відмова від вознесіння молитов та ін. Тюремне ув'язнення, порка, штрафи і смертна кара – найпоширеніші види покарання за вчинення злочинів таазір.

Більшість мусульманських країн закріпили своє кримінальне законодавство в сучасних кримінальних кодексах. Основним винятком є Саудівська Аравія, яка надійно підтримує ісламське кримінальне законодавство, хоча, як не дивно, у 2001 р. схвалила новий кримінально-процесуальний закон. Починаючи з 70-х років минулого століття, деякі країни вирішили включити елементи класичного ісламського кримінального права – особливо у сфері злочинів хадд – до чинних сучасних кримінально-правових кодексів чи відповідного законодавства. Однак за останні роки ті самі країни стали поступово обережними, коли справа стосується фактичного виконання більш серйозних покарань за хадд. Верховні суди рідко – як, наприклад, у Судані та Ірані – або ніколи, наприклад, у Пакистані та Нігерії – не дотримуються звинувачень у забиванні камінням або ампутації.

З іншого боку, Саудівська Аравія не підписала декларацію ООН про права людини в 1948 р., стверджуючи, що вона порушує ісламське законодавство, не знаючи їх аргументів, але більшість країн з більшістю мусульман, включаючи Єгипет, Іран та Пакистан, підписали її. Однак вирішальне значення має Саудівська Аравія, де король повинен дотримуватися Шаріа та, головним чином, Корану, не підписав декларацію, аргументуючи це тим, що вона пору-

шує основні норми Шаріа, і критикуючи її за неврахування культурних та релігійних контекст мусульман (незахідні країни). Частина їх аргументів також була пов'язана з тим, що Декларація ООН про права була світським розумінням прав людини іудео-християнської традиції, і що мусульмани не можуть застосовувати її без порушення ісламського законодавства.

У 1990 р. ісламські країни створили власну Хартію прав людини під назвою «Каїрська декларація прав людини в ісламі», і 45 країн підписали її, серед них Єгипет, Індонезія, Іран, Ірак, Йорданія, Ліван, Лівія, Малайзія, Пакистан, Сирія, Туреччина та інші.

Безперечно, з «західної» точки зору, основною проблемою є розуміння механізму застосування тілесних та смертних покарань за злочини. Вивчаючи практичне застосування суворих покарань, що пропонуються ісламом, ми майже не знаходимо таких випадків. Худуд, ймовірно, проводяться в Саудівській Аравії з більшою частотою, ніж це було історично в мусульманських суспільствах. Але вони дуже рідкісні. У період з 1981 по 1992 рр. у Саудівській Аравії було чотири страти через побиття камінням і сорок п'ять ампутацій. В однорічній вибірці (1982–83 рр.) з 4925 засуджених за цей період були відрізані лише дві руки. Решта винних були покарані таазіром. Багато смертних вироків – це результат політичних покарань, а не худуд. У північних штатах Нігерії, котрі прийняли шаріатські правові кодекси, відбулося кілька ампутацій. Було винесено як мінімум два вирок до смертної кари за подружню зраду, але до сих пір у всіх випадках були виявлені двозначності, що дозволили звільнити винних (Brown, 2017).

У всьому світі жорсткі ісламські покарання практично не застосовуються через високий тягар доведення та кількість свідків, що необхідна для виконання покарання і засудження злочинця. Принцип ісламської системи кримінального правосуддя полягає в тому, що, якщо число свідків не буде вичерпним, тоді злочин потрапить у категорію таазір, а не хадд, або буде застосовано м'яке покарання. Ісламське кримінальне законодавство вимагає дуже високих стандартів доказування та суво-

рих доводів.

Окрім того, усі, крім семи із сорока чотирьох мусульманських країн, є сторонами Конвенції проти катувань 1984 року («Конвенція про катування 1984 року»). Конвенція забороняє катування та вимагає від держав-учасниць криміналізувати та запобігати тортури, переглядати правила та практики допиту та затримання в інтересах збереження заборони, забезпечувати надійність та безпеку, описує способи подання скарг та відшкодування збитків жертвам катувань, призначає негайне та неупереджене розслідування достовірних заяв про катування. Насправді, лише одна мусульманська країна, яка є учасницею Конвенції, офіційно висловила припущення, що щось у конвенції може суперечити ісламському законодавству. Після приєднання до договору в 2000 р. конституційна монархія Катару заявила про застереження щодо будь-якого тлумачення положень Конвенції, яке несумісне із заповідями ісламського права та ісламської релігії (Qatar - Decree No. 6 of 2018 amending Certain Provisions of Decree No. 27 of 2001 on Approving the Accession of Qatar to the Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, n.d.).

Прийняття мусульманськими країнами інших міжнародних пактів, тим не менше, демонструє сучасне уявлення про те, що заборона катувань відповідає ісламському законодавству. Це стає зрозуміло у системах захисту прав людини, що розпочалися в мусульманському світі, зокрема: Загальній ісламській декларації прав людини («Загальна декларація 1981 року»), вже згаданій Каїрській декларації прав людини в ісламі 1990 року («Каїрська декларація 1990 року»), Арабській хартії прав людини 1994 року, переглянutoї в 2004 році. Кожен із цих документів, якщо забороняє катування, вказує на те, що заборона не тільки сумісна з ісламським законодавством, але фактично ґрунтується на ній. Що стосується країн, які не приєдналися до Конвенції про катування 1984 року, наприклад, Іран, заборонив катування у своїй конституції.

Варто розуміти, що основними цілями ісламського кримінального права є запобігання злочинам та захист прав людини і ос-

новних свобод. Основна мета ісламського кримінального права – не допустити скоєння злочину людиною і тим самим створити мирне суспільство, в якому зберігаються і захищаються релігія, життя, інтелект, власність і походження (честь). Повага до особистості – центральна заповідь ісламу. Людина є «нагородою, створеною Аллахом», і до неї слід ставитися справедливо і гідно. Попередження про переслідування людей повторюється в Священному Корані 299 раз (M. Cherif Bassiouni et al., 1982b, pp.3–53). Слово «справедливість» використовується як мінімум чотирнадцять разів; а фраза «справедливість і рівність» зустрічається як мінімум шістнадцять разів (Al-Saleh, 1982, p. 80).

Іслам, який прагне захистити права особистості, також прагне захистити права суспільства в цілому. Жодна людина не може претендувати на те, щоб переступати права суспільства, ховаючись за пеленою особистих прав і свобод, і суспільство не може зневажати права людини або позбавляти його / її прав під приводом передбаченої небезпеки. Іслам шанує та звеличує людство і дає людям безліч прав, перш за все право на життя, фізичне благополуччя, честь і повагу, особисту свободу, свободу пересування і багато інших.

Є чотири головних принципи, націлених на захист прав людини в ісламському кримінальному праві, які повністю відповідають світським механізмам кримінального правосуддя. По-перше, це принцип законності в ісламському праві (принцип не зворотної дії кримінального законодавства). Латинська фраза *nulla poena sine lege* (немає покарання без закону) визначає загальноприйнятий принцип відсутності зворотної сили кримінального закону. В ісламі дозволено те, що не заборонено. Цей принцип породжує важливу запоруку свободи особистості проти зловживання владою, корупції в кримінальній системі та упередженості судді. Відповідно до цієї норми, злочин і покарання не допускаються, крім випадків, передбачених законом; отже, жодне діяння не може вважатися порушенням закону, якщо воно не було однозначно передбачене у кримінальному законі, що діяв на момент вчинення діяння. Таким чином, не може бути зло-

чину без спеціального положення шаріату і інших законів, прийнятих відповідно до нього, і, отже, не може бути покарання без чинного закону. Іслам обговорював цю норму близько чотирнадцяти століть тому. Його існування згідно з ісламським законом показано віршами з Корану: «Ми ніколи не карали, поки не послали посланника» (Кулиев, 2007, с. 302). Закон може карати тільки ті дії, які були вчинені після їх заборони законом; суддя може застосувати до порушника тільки ті покарання, які передбачені законом. Звідси випливає, що, оскільки особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності за поведінку, не заборонену законом, вона не може бути притягнута до кримінальної відповідальності за поведінку, що мала місце до того, як така поведінка була криміналізована. Іншими словами, прийняття закону має передувати його застосуванню. Таким чином, ісламська кримінальна система визнала принцип неретроактивності кримінального законодавства головною базою своєї системи кримінального судочинства; це правило означає, що кримінальне законодавство має лише остаточну, а не зворотну силу. Єдиним винятком із цього принципу в ісламській юриспруденції є те, що кримінальний закон має зворотну силу, якщо надає перевагу обвинуваченому. Наприклад, якщо новий закон передбачає менші санкції, ніж чинний закон на момент вчинення злочину, то в цій ситуації застосовується менш суворе покарання. Це дуже схоже до принципу м'якості у західних правових доктринах.

Другим принципом є принцип презумпції невинності (Al-Saleh, 1982, pp. 109–123). Фактично, в одному з ранніх хадисів (записаних висловів сподвижників Пророка) Пророк заявив: «Якби люди вірили тільки відповідно до своїх тверджень, деякі люди мали б вимагати кров і майно, що належать іншим, але обвинувач – зобов'язаний надати позитивний доказ» (Al-Saleh, 1982, p. 67). Що стосується застосування принципу презумпції невинності до категорій злочинів в ісламському праві, доречні такі хадіси:

Пророк сказав: «Не використовуйте непрямих доказів в Худуд», який є найсерйознішим з усіх злочинів, оскільки вони

прямо згадані в Корані. Посилаючись на цей хадис, Аїша (дружина Пророка) повідомила, що Пророк також сказав: «Уникайте засуджувати мусульманина на худуд, коли можете, і коли ви знайдете вихід для мусульманина, відпустіть його за це. Якщо імам помиляється, краще, якщо він помиляється на користь невинуватості [помилювання], ніж на користь провини [покарання]» (M Cherif Bassiouni et al., 1982b, p. 43).

Відносно злочинів кісас є твердо встановлений принцип, згідно з яким слід покладатися на непрямі докази, сприятливі для обвинуваченого, а в разі несприятливих для нього – не брати до уваги. Відносно менш тяжких злочинів таазір також застосовується презумпція невинності. Тягар доказування лежить на захиснику, а присяга покладається на того, хто заперечує. Крім того, як загальне правило, кримінальні докази повинні відповідати вимогам остаточності до виконання покарання, і їх представлення не повинно затримуватися як основна підстава для винесення кримінального вироку.

Третій принцип – це рівність перед законом. В ісламі всі люди рівні перед законом, і Коран цілком чітко пояснює цей принцип. І злочини, і покарання повинні застосовуватися рівною мірою, і, отже, це також належить і до кримінального процесу. Коли покарання носять індивідуальний характер, особливо за правопорушення, пов'язані з таазір, принцип рівності перед законом не порушується там, де застосовуються теорії виправлення і реабілітації. Проте принцип рівності є гарантією того, що суддя не буде зловживати своїм розсудом; скоріше, це форма обмеження нерівності вироків і зловживання владою. Хоча спочатку цей принцип може здатися чисто процедурним, він також має істотне значення, оскільки не допускає прийняття законодавства, яке не було б рівним по цілі та сфері застосування. Пророк сказав: «О людство! Ви поклоняєтесь одному і тому ж Богу, у вас один і той же батько. Араб не більше цінний, ніж перс, а червоний не більше достойний, ніж чорний, за винятком благочестя» (Abdelwahab Bouhdiba & Muḥammad Ma'rūf Dawālībī, 1998, p. 301).

Цей принцип однаковості кримінальної

відповідальності є наріжним каменем особистої безпеки в ісламському кримінальному судочинстві, що означає, що сам злочинець є єдиною особою, яка може бути обвинувачена у конкретному злочині, і ніхто не може уникнути покарання незалежно від кровних зв'язків або дружби з жертвою (або судді чи правителю). У хадисі, переданому Абу-Дауудом, йдеться: «Душа не несе відповідальності за дії, вчинені його батьком або своїм братом». Особа, яка зробила свій внесок у заборонене діяння, як довіритель, так і співучасник, повинна бути засуджена відповідно до цієї норми.

Рівність перед законом являє собою один з головних правових принципів за ісламською кримінальною моделлю, оскільки всі особи рівні перед законом і засуджуються однаково незалежно від релігійного чи економічного статусу (відсутність імунітету) (al 'Alwani & DeLorenzo, 1995). Отже, як злочини, так і покарання повинні застосовуватися однаково, і кримінальне провадження також. Коли покарання індивідуалізовані, особливо за злочини таазір, норма рівності не порушується там, де переважають теорії виправлення та реабілітації. Цей принцип є гарантією того, що суддя не буде зловживати своїм розсудом.

Не менш важливим є принцип ультимативного доведення. Цілісність ісламського кримінального процесу захищена тим, що норми доказів суворі, що гарантує, що кримінальні вироки та покарання виконуються лише у випадках певної вини. Ісламське законодавство дозволяє лише подання доказів, які, як вважається, мають надзвичайний ступінь безпосередньої надійності (Awad, 1982). Важливим способом доказування є шахада альшохуд (показання свідків). Свідки повинні бути розсудливі (під час спостереження за передбачуваним злочином та при дачі показань); повнолітні (досягли статевого дозрівання); ні німі, ні глухі, ні сліпі; і не повинні бути покарані за тяжкий вчинок, а їх чеснота та почуття честі повинні бути поза критикою. Вони не можуть давати показання у справах, що стосуються кровних зв'язків або якщо вони зацікавлені.

Показання з чужих слів неприпустимі; людина не може свідчити про інцидент, який інша особа нібито спостерігала, а

документи не мають автономної доказової сили (Arafa, 2012). З іншого боку, al-ie'trafat (визнання) являє собою другу ключову форму доказу в ісламському праві. Визнання повинно бути дано на відкритому судовому засіданні стільки раз, скільки свідків потрібно для доказу провини винного, і має бути дано на окремому слуханні.

Сам Коран об'єднує понад двадцять основних людських привілеїв (Mlynec et al., n.d.). У Західній півкулі більшість прав стали результатом Французької революції, в той час як мусульмани користувалися цими правами протягом більше тисячі років.

Серед основних прав обвинуваченого в ісламі варто виокремити наступні.

Гідність людини. Коран забороняє довільні арешти або затримання, оскільки гідність людини має поважатися, і будь-яка кримінальна процедура, що порушує цей принцип, не має юридичної сили. Крім того, шпигунство та інші форми незаконного втручання в приватне життя людини також заборонені і не мають юридичної сили. Під час обшуку та вилучення іслам визначає право на приватність та непорочність особи, листування та імена.

Аллах захистив і почитав людство і заборонив торкатися до особистості або честі людини. Так само Він оголосив, що будинок людини священний і його не можна порушувати. У Священному Корані сказано: «О ви, віруючі! Не входьте в інші будинки, крім свого власного, поки ви не запитаете дозволу і не вітаєте тих, хто в них: це краще для вас, щоб ви могли слухати (що пристойно). Якщо ви нікого не знайдете в будинку, не входьте, поки не буде дано дозвіл для вас: якщо вас попросять повернутися, повертайтеся: це робить вас більш чистими: і Аллах добре знає все, що ви робите» (Кулієв, 2007, с. 379).

Особу, її будинок, майно та комунікації можуть обшукувати слідчі лише за необхідності, виходячи із суспільних інтересів для збереження соціального забезпечення та громадського порядку. Обшук повинен бути санкціонований ордером, заснованим по вірогідній причині, що злочинець вчинив злочин, і ця причина повинна базуватися або на свідченнях надійних свідків,

або на речових доказах, оскільки докази, виявлені під час обшуку, не акредитованого ордером, зазвичай неприпустимі на кримінальному процесі.

Виходячи з цих принципів, шаріат не дозволяє проводити обшук людини чи будинку, шпигувати за особистими розмовами, втручатися в приватне життя, якщо немає юридично обґрунтованих доказів, що підтверджують причетність обвинуваченого до злочину. Такі докази повинні бути розглянуті органом, відповідальним за виконання рішень шаріату. Ця влада, очевидно, повинна також мати можливість правильно інтерпретувати вчення шаріату і вищих цілей, усвідомлювати, що ці права гарантуються Священним Кораном і Сунною, і що будь-яка спроба їх змінити або конкретизувати буде вважатися порушенням того, що встановлено цими двома джерелами.

Отже, вищезазначені дії дозволяються лише в тому випадку, якщо вони можуть допомогти визначити обставини злочину, захистити суспільство, гарантуючи, що злочинці не залишаться безкарними за свої злочини, а також забезпечити, щоб невинних не карали за злочини інших.

Більше того, влада завжди повинна підтримувати належну ісламську поведінку. Наприклад, якщо відповідальна особа – чоловік, він не повинен проводити обстеження жінки чи входити до будинку, де присутні жінки. Крім того, особисте майно, яке не має відношення до передбачуваного злочину, не повинно бути знищене або конфісковане.

Право на справедливий і швидкий судовий розгляд. В ісламі обвинувачений має право на справедливий і швидкий розгляд справи компетентним, незалежним суддею і право на судовий перегляд цього рішення вищим судом або суддею. Обвинувачений також має всі інші права на захист, оскільки справедливість є основою управління в ісламі.

Фактично, самому Пророку було наказано судити справедливо, наприклад:

Сурат Аш-Шура: «Але скажи: я вірю в Книгу, яку послав Бог; і мені велено справедливо розсудити між вами» (Кулиев, 2007, с. 524).

Віруючим також велено судити спра-

ведливо:

Сурат Аль-Маеда: «О ви, віруючі! Стійко виступайте перед Богом, як свідки справедливості, і нехай ненависть до інших не змусить вас відхилитися від правосуддя. Будь справедливий [і суди справедливо]: це поруч з благочестям: і бійся Бога. Бо Богу добре відомо все, що ви робите» (Кулиев, 2007, с. 122).

Право на адекватний захист. Це право включає право оскаржувати докази, представлені проти обвинуваченого, і право представляти протилежні докази, право бути заслуханим (заслуханою) і право на повну рівність у поводженні з обвинувачем або опонентом перед судом або суддею. Сунна гарантує ці права, як згадується в хадисі. Крім того, обвинувачений має право захищати себе або, як альтернатива, може зажадати, щоб експерт або адвокат представляв його (її) інтереси.

Право на адвоката. Хоча класичний шаріат прямо не включає будь-яких положень, що вимагають, щоб суд надавав обвинуваченим доступ до адвоката, основні якості справедливого судового розгляду не можуть бути реалізовані в сучасному суспільстві без такого права. Сучасні дослідники шаріату визнають право на адвоката одним з основних прав обвинувачених у будь-якому кримінальному процесі. Система ісламського кримінального судочинства визнає право позивача та злочинця представляти докази під час судового розгляду та мати можливість бути представленими захисником (право на правову допомогу) під час перехресного допиту, на суді та при виконанні вироку. Адвокат разом із обвинуваченим повинен бути поінформований про злочини, яким пред'являється звинувачення, і має право бути присутнім на всіх провадженнях, пов'язаних з обвинуваченням, і бути проінформованим про те, що відбувається під час провадження у випадку, якщо він/вона не може бути присутнім та не має можливість представити докази спростування.

Право на мовчання і право не свідчити проти самого себе. Обвинувачений має право взагалі не говорити, або, якщо він або вона вважає за краще говорити, обвинувачений має право зробити це без примусу або тиску. Звідси випливає, що

будь-яке визнання, отримане під примусом будь-якого типу, не має юридичної сили. Фактично, отримання визнання під тиском, примусом або будь-яким іншим незаконним тиском є злочином по шариату. Якщо він/вона відповість, і пізніше буде встановлено, що відповіді були помилковими, він/вона не може бути звинувачений або покараний за лжесвідчення. Якщо обвинувачений визнає відповідальність або зізнається в скоєнні злочину, вчиненого шляхом Хадд, він/вона може відмовитися від своїх показань і таким чином анулювати раніше зроблені визнання.

У тому ж ключі режим досудового ув'язнення та звільнення під заставу, як правило, не визнаються в ісламі, і вчені погодилися з тим, що обвинуваченого не слід затримувати до суду, оскільки обвинувальний висновок сам по собі не є доречним, щоб виправдати тримання під вартою обвинуваченого так, як це заважає свободі пересування людини, яка захищена ісламськими нормами. Як вже зазначалося, Коран прямо забороняє застосовувати побиття, катування або нелюдське поводження для отримання зізнання, оскільки це порушує гідність обвинуваченого та створює ризик помилкового зізнання. Пророк попереджав, що «Бог буде катувати в День спокутування тих, хто за життя піддає тортурам людей» (Кулиев, 2007, с. 617). Усі мусульманські правознавці виключають із доказів зізнання, отримані під примусом (силою чи обманом). Ібн Хазам пише: «Отже, незаконно піддавати будь-якому лиху, будь то удари, ув'язнення або загрози. Немає нічого, що могло б узаконити таке поводження в Священному Корані або Сунні, або іджма (згода, одностайна думка або рішення авторитетних осіб з обговорюваного питання), і ніщо не може вважатися належним до релігії, якщо воно не виходить з одного з цих трьох джерел. Навпаки, Всевишній Аллах заборонив це і змусив свого Посланника сказати: «Воістину, ваша кров, ваше багатство, ваша репутація і ваша шкіра священні для вас». Отже, коли Аллах зробив і тіло, і репутацію священними, він заборонив фізичну і словесну образу мусульман, крім випадків, коли цього вимагає закон, як наказано Священним Кораном і Сунной » ('alī Ibn

Aḥmad Ibn Ḥazm & Fouad Muhammad Ayad, 1985, p. 141).

Право на компенсацію за незаконне кримінальне провадження. Згідно з шаріатом, судді несуть відповідальність за помилки і провини, тому що вони мають повну владу над всіма кримінальними процесами. Крім того, особа, відповідальна за виконання кримінальної справи (тобто арешт або виконання вироку), може бути притягнута до відповідальності за порушення основних прав обвинувачуваного і потенційно може нести відповідальність за виплату компенсації. Будь-яке таке порушення зазвичай відносять до кісас.

Деякі вчені дотримуються думки, що шаріат дає компенсацію (гурра) обвинуваченому, який перебуває під вартою в якості запобіжного заходу, але чия невинність згодом буде встановлена. Як доказ вони посилаються на рішення Алі про компенсацію, яка повинна бути виплачена матері, коли викидень стався внаслідок неправильного ведення справи службовою особою (Choudhury, 1992).

Право на справедливий судовий розгляд. На додаток до процесуальних гарантій, кваліфікація і характер кадї (мусульманський суддя-чиновник, який призначається правителем і вершить правосуддя на основі шаріату), а також строгі вимоги ісламських правил доведення покликані забезпечити справедливий судовий розгляд у справі обвинуваченого.

Кадї може бути чоловіком чи жінкою, він повинен володіти визнаною мудрістю, розумом та адалою (релігійною побожністю), а також добре володіти шаріатом. За класичним ісламським правом серед науковців було сказано, що ви можете давати несправедливий закон справедливому судді, але ви не можете давати справедливий закон несправедливому судді (AZĀD, 1985, pp. 51–61).

Кадї повинен бути бездоганним у своїй особистій поведінці: він не повинен приймати хабарі або подарунки або відвідувати приватні бенкети або вечірки; не повинні займатися комерцією, давати в борг або позичати гроші; і не повинен головувати в справах, пов'язаних з його родиною або ворогами. Деякі вчені також стверджують, що кадї повинні належати до знатної сім'ї,

оскільки така людина буде вільна від спокус, протистоїть хабарництву і буде в достатній безпеці, щоб приймати правильне рішення (AZĀD, 1985, pp. 55–59). «Ми встановили тебе намісником на землі, тому суди правильно між людьми і не бажай, щоб це відводило вас від шляху Аллаха» (M Cherif Bassiouni et al., 1982d, p. 59).

Каді підзвітний Аллаху у виконанні своїх обов'язків, і Священний Коран нагадує йому: «Сильний, без грубості, поборювальний, але без слабкості; такий, що сильний і впливовий чоловік не повинен очікувати від нього справедливості, а слабкий не повинен втрачати надію на свою справедливість. Він повинен бути тверезим, розумним побожним і ... він не повинен бути тираном і зневажливим» (AZĀD, 1985, p. 54).

Каді призначений для захисту слабких. Він керує майном зниклих безвісти, сиріт, покинутих дітей і розумово відсталих і може діяти для захисту суспільного добробуту, наприклад, кади може змусити спекулянта, який збирає продукти і завищує ціни, продавати їх на відкритому ринку за розумною ціною (AZĀD, 1985, p. 54).

Висновок.

Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити наступне. За шаріатом ісламські кримінальні злочини поділяються на три категорії: Хадд, Кісас та Тазір. Ісламське кримінальне право передбачає, що обвинувачений не винен, якщо його вина повністю не доведена. Зазначається, що рівність перед законом являє собою один з головних правових принципів за ісламською кримінальною моделлю, оскільки всі особи рівні перед законом і засуджуються однаково незалежно від релігійного чи економічного статусу (відсутність імунітету). У всьому світі жорсткі ісламські покарання практично не застосовуються через висо-

кий тягар доведення та необхідність залучення вичерпної кількості свідків. Заборона катувань у більшості мусульманських країн є наслідком взятих на себе зобов'язань у межах прийнятих міжнародних конвенцій та цілком відповідає ісламському законодавству. Ми виокремлюємо чотири головні принципи, що націлені на захист прав людини в ісламському кримінальному праві: принцип законності (незворотної дії), принцип презумпції невинності, принцип рівності та принцип ультимативного доведення. Обвинувачений не може бути покараний довільно, адже його права на життя, честь, свободу і власність охороняються ісламським правом. У нього є безліч прав навіть у період слідства, під час суду і після суду. Суд над ним повинен бути справедливим і відкритим перед неупередженим суддею. Обвинувачуваний має право спростувати докази проти нього за допомогою адвоката. Він не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або інкримінування. Його справа повинна бути вирішена якомога швидше, і він має право оскаржити це рішення, якщо побажає. Таким чином, обвинувачений не може бути звинувачений у відповідності з ісламським правом через принцип законності, і навіть якщо йому пред'явлено звинувачення, у нього є багато засобів захисту. Судовий процес повинен бути справедливим, у чому важливу та визначну роль відіграє каді (суддя). На додаток до процесуальних гарантій, кваліфікація і характер каді, а також строгі вимоги ісламських правил доведення покликані забезпечити справедливий судовий розгляд у справі обвинуваченого. Дотримання зазначених принципів є свідченням того, що права обвинуваченого повністю гарантуються відповідно до ісламського кримінального права, оскільки передбачає відмінні процесуальні гарантії.

REFERENCES

- Abdelwahab Bouhdiba, & Muḥammad Ma'rūf Dawālībī. (1998). *The individual and society in Islam* (p. 301). UNESCO Pub.
- al 'Alwani, T. J., & DeLorenzo, Y. T. (1995). *The Rights of the Accused in Islam*. *Arab Law Quarterly*, 10(1), 3–16. doi: <https://doi.org/10.2307/3381657>.
- 'alī Ibn Aḥmad Ibn Ḥazm, & Fouad Muhammad Ayad. (1985). *al Muhalla* (p. 141). Islamic Mosque At Texoma.
- Al-Saleh, O. A. (1982). Right of the Individual to Personal Security in Islam. From *Islamic Criminal Justice System*. M Cherif Bassiouni (Ed). (pp. 55–90). See NCJ-87479. United States.
- Ann Elizabeth Mayer. (1991). *Islam and human rights: tradition and politics*. Westview Press.

- Arafa, M. A. (2012). Corruption and Bribery in Islamic Law: Are Islamic Ideals Being Met in Practice? *GGU Law Digital Commons*. <https://digitalcommons.law.ggu.edu/annlsurvey/vol18/iss1/9/>
- Awad, A. M. (1982). The Rights of the Individual under Islamic Criminal Procedure. In *The Islamic Criminal Justice System*. (p. 59). Oceana Publications.
- AZAD, M. (1985). *CONDUCT AND QUALITIES OF A QĀDĪ*. Islamic Research Institute. International Islamic University.
- Brown, J. (2017). *Stoning and Hand Cutting—Understanding the Hudud and the Shariah in Islam*. Yaqeen Institute for Islamic Research. Retrieved from <https://yaqeeninstitute.org/jonathan-brown/stoning-and-hand-cutting-understanding-the-hudud-and-the-shariah-in-islam/>.
- Choudhury, M. A. (1992). 'Alwdni, Mawdudur Rahman, Shahid Vawda. *American Journal of Islamic Social Sciences*, 516.
- Dainow, J. (1966). The Civil Law and the Common Law: Some Points of Comparison. *The American Journal of Comparative Law*, 15(3), 419–435. doi: <https://doi.org/10.2307/838275>.
- G Benmelha. (1982). *Ta'azir Crimes*. From Islamic Criminal Justice System. M Cherif Bassiouni (Ed). (pp. 211–225). See NCJ-87479. United States.
- Kuliyev, E. (2007). **Koran**. Izdatelskiy dom “UMMA”.
- M Cherif Bassiouni, Association Internationale De Droit Pénal, & Arab Organization For Social Defense Against Crime. (1982). *The Islamic criminal justice system*. Oceana Publications.
- Mlynek, J., Kloeffer, M., Herzog, F., & Krauß, D. (n.d.). *History and prospect of Islamic Criminal Law with respect to the Human Rights*.
- Qatar - Decree No. 6 of 2018 amending Certain Provisions of Decree No. 27 of 2001 on Approving the Accession of Qatar to the Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*. (n.d.). Retrieved from http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=107853&p_country=QAT&p_count=133&p_classification=01.05&p_classcount=2
- Yahaya Yunusa Bambale. (2003). *Crimes and punishments under Islamic law*. Malthouse Press.

Мамедов Юсіф

Аспірант

Київський інститут міжнародних відносин

Mamedov Yusif

Postgraduate Student

Kyiv Institute of International Relations

Email: mamedovyusif884@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2364-8438

Цитування: Мамедов, Ю. (2020). Ісламське кримінально-процесуальне законодавство: питання прав людини. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (10), 47–57. doi: 10.15421/172092

Citation: Mamedov, Yu. (2020). Islamske kryminalno-protsesualne zakonodavstvo: pytannia prav liudyny [Islamic criminal procedure law: human rights issues]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (10), 47–57. doi: 10.15421/172092

Стаття надійшла / Article arrived: 25.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 28.10.2020

Співвідношення національного та наднаціонального рівнів формування зовнішньої політики Європейського Союзу

Мелісса Ергюн, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Актуальність теми зумовлена міграційною кризою, виникненням збройних конфліктів і осередків нестабільності поблизу кордонів ЄС, унаслідок чого він змушений посилювати наднаціональне управління у різних галузях. Однією з таких галузей є зовнішня політика, яка в умовах зміни характеру безпекових взаємодій відіграє важливу роль у процесі європейської інтеграції. Об'єктом дослідження виступає ЄС як міжнародний актор у процесі свого становлення й розвитку. Предмет – зовнішньополітичний вимір функціонування ЄС, його концептуальні, інституційні та інструментальні аспекти.

Метою статті було розглянути низку підходів із різними акцентами в інтерпретації зовнішньої політики Європейського Союзу, дефініції понять «суверенітет» та «над національність», різницю між нормативним та імплементаційним наднаціоналізмом, історичне ставлення країн-членів до повного збереження чи делегування суверенітету, значення Маастрихтського та Лісабонського договорів у формуванні політики ЄС, створення нових органів влади та посад у процесі становлення ЄС у контекстному значенні та фактори впливу країн-членів на формування спільної політики ЄС, визначити ставлення держав-членів до наднаціонального рівня управління, переваги та недоліки для них.

Висновки. Держави члени неоднозначно ставляться до поглибленої інтеграції у зовнішньополітичній сфері. З одного боку, співпраця в галузі зовнішньої політики може слугувати інструментом, який дозволяє державам-членам більш ефективно реалізовувати свої національні інтереси. Однак в умовах браку лідерства в ЄС наднаціональний рівень може стати інструментом нормативного виправдання проектування пріоритетів окремих держав-членів на інших учасників союзу. При цьому можливості його використання залишаються обмеженими через серйозні відмінності у стратегічній культурі держав-членів ЄС.

Ключові слова: ЄС, зовнішня політика, наднаціональність, міжурядовий підхід, імплементаційний наднаціоналізм, суверенітет, європейська інтеграція

The ratio of national and supranational levels of foreign policy formation of the European Union

Melissa Erhion, Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv

The relevance of the topic has been summed up by the migratory crisis, the emergence of recent conflicts and the occasional instability near the cordons of the EU, as a result, he is forced to strengthen supranational governance in various fields. One of such areas is foreign policy, which in the context of changing the nature of security interactions plays an important role in the process of European integration. The object of the study is the EU as an international actor in the process of its formation and development. The subject is the foreign policy dimension of the EU's functioning, its conceptual, institutional and instrumental aspects.

The aim of the article was to consider a number of approaches with different emphases in the interpretation of the European Union's foreign policy, definitions of "sovereignty" and "supranationality", the difference between normative and implementing supranationalism, the historical attitude of member states to the full preservation or delegation of sovereignty. in the formation of EU policy, the creation of new authorities and positions in the process of EU formation in the context and the factors influencing member states on the formation of common EU policy and determine the attitude of member states to the supranational level of governance, advantages and disadvantages for them.

Conclusions. Member states are ambivalent about deeper integration in foreign policy. On the one hand, foreign policy cooperation can serve as a tool that allows Member States to pursue their national interests more effectively. However, in the absence of leadership in the EU, the supranational level can become an instrument of regulatory justification for projecting the priorities of individual member states on other members of the union. At the same time, the possibilities of its use remain limited due to serious differences in the strategic culture of the EU member states.

Keywords: *EU, foreign policy, supranationality, intergovernmental approach, implementing supranationalism, sovereignty, European integration*

Соотношение национального и наднационального уровней формирования внешней политики Европейского Союза

Мелисса Эргюн, Институт международных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Актуальность темы обусловлена миграционным кризисом, возникновением вооруженных конфликтов и очагов нестабильности вблизи границ ЕС, в результате чего он вынужден усиливать наднациональное управление в различных областях. Одной из таких отраслей является внешняя политика, которая в условиях изменения характера безопасности взаимодействий играет важную роль в процессе европейской интеграции. Объектом исследования является ЕС как международный актер в процессе его формирования и развития. Предмет – внешнеполитический аспект функционирования ЕС, его концептуальные, институциональные и инструментальные аспекты.

Целью статьи было рассмотреть ряд подходов с разными акцентами в интерпретации внешней политики Европейского Союза, дефиниции понятий «суверенитет» и «наднациональность», разницу между нормативным и имплементационным сверхнационализмом, историческое отношение стран-членов к полной сохранности или делегированию суверенитета, значение Маастрихтского и Лиссабонского договоров в формировании политики ЕС, создание новых органов власти и должностей в процессе становления ЕС в контекстном смысле и факторы влияния стран-членов на формирование общей политики ЕС, определить отношение государств-членов к наднациональному уровню управления, преимущества и недостатки для них.

Выводы. Государства члены неоднозначно относятся к углубленной интеграции во внешнеполитической сфере. С одной стороны, сотрудничество в области внешней политики может служить инструментом, который позволяет государствам-членам более эффективно реализовывать свои национальные интересы. Однако в условиях нехватки лидерства в ЕС наднациональный уровень может стать инструментом нормативного оправдания проектирования приоритетов отдельных государств-членов на других участников союза. При этом возможности его использования остаются ограниченными из-за серьезных различий в стратегической культуре государств-членов ЕС.

Ключевые слова: *ЕС, внешняя политика, национальность, межправительственный подход, реализация наднационализма, суверенитет, европейская интеграция*

Вступ
Міжнародна система ХХІ ст. характеризується продовженням тривалого процесу трансформації, який можна описати такими мегатрендами світової політики, як зміна політичної структури світу, стирання кордонів національних держав і їхнього суверенітету, криза інститутів лідерства, реідеологізація світової політики і збіль-

шення полі мережевих структур (Nesbitt, & Eburdin, 1992). На цьому тлі відбувається формування такого глобального центру сили, як ЄС.

Дослідження ЄС стає актуальним у зв'язку з тенденціями регіонального рівня, а саме новітнім періодом розвитку, у який увійшла Європа внаслідок міграційної кризи, виникнення збройних конфліктів і осередків нестабільності поблизу кордонів

ЄС, невизначеності у відносинах з іншими центрами сили й майбутнього демократії. Заслугує на увагу й зворотна тенденція, що демонструє активізацію сил, що розглядають посилення наднаціонального управління та продовження делегування державного суверенітету на рівень ЄС у різних галузях як можливу відповідь на кризу легітимності демократичної системи. Однією з них є зовнішня політика, яка в умовах докорінної зміни характеру безпечових взаємодій і перетікання інтеграції у військово-політичну площину починає відігравати одну з найпомітніших ролей у процесі європейської інтеграції (Грубінко, 2018).

Об'єктом дослідження виступає ЄС як міжнародний актор у процесі свого становлення й розвитку. Предмет – зовнішньополітичний вимір функціонування ЄС, його концептуальні, інституційні та інструментальні аспекти.

Методологія роботи заснована на принципі історизму з метою подання явищ і процесів у їхньому розвитку, становленні і зв'язку з конкретними історичними умовами. У дослідженні також було застосовано термінологічний аналіз і метод операціоналізації понять – для уточнення їхнього змісту, обсягу і визначення взаємозв'язку і субординації, діалектичний метод – для дослідження концептуального виміру зовнішньої політики ЄС крізь призму дихотомії процесів доповнення (uploading) і запозичення (downloading).

Серед спеціально-наукових методів слід виокремити проблемно-хронологічний аналіз, за допомогою якого було простежено еволюцію становлення зовнішньої політики ЄС.

Стан дослідження питання.

Актуальність теми обумовлює посилений інтерес серед вчених: Р. Хааса, П. Хейя, М. О'Нейланда, Е. Ноеля, Ф. Брюке, Р. Лєаль-Аркаса, М. Сміта, С. Хілла, В. Весельса, Н. Хельвіга, М. Ларіва. Проблема співвідношення національного та наднаціонального рівнів формування зовнішньої політики ЄС вивчалася також і українськими вченими: В. Бодровим, Н. Вінниковою та І. Грицяком.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи формування зовнішньої політики ЄС

і її співвідношення з національним рівнем цієї сфери в окремих державах-членах, слід зазначити, що єдиного бачення даного предмету не існує. Натомість є низка підходів із різними акцентами в інтерпретації зовнішньої політики ЄС. На нашу думку, розгляд концептуального рівня зовнішньої політики ЄС крізь призму двох згаданих у назві рівнів аналізу – національного і наднаціонального – потребує введення і пояснення таких двох ключових термінів, як «суверенітет» і «наднаціональність», які відображають сутність співвідношення між рівнями.

Ємне визначення суверенітету наводить Р. Хаас, визначаючи чотири основні характеристики цього поняття: «По-перше, незалежною є держава, яка користується повнотою політичної влади і монополією на правомірне застосування сили на власній території. По-друге, ця держава спроможна регулювати переміщення людей через свої кордони. По-третє, вона може здійснювати самостійний вибір у зовнішній політиці. Наостанок, вона визнається іншими урядами як незалежний суб'єкт, внутрішні справи якого не можуть стати об'єктом зовнішнього втручання» (Haass, 2003). Попри те, що наведені компоненти суверенітету не вичерпують усіх його ознак, у сукупності вони становлять собою основу передбачуваного міжнародного порядку, а вказівка на самостійне здійснення зовнішньої політики як класичний елемент суверенітету вказує на прямий зв'язок останнього із розумінням конфігурації зовнішньої політики ЄС (Leal-Arcas, 2007, p. 88–113).

Визначення наднаціональності – більш складна аналітична операція. Варто навести думку П. Хейя, яка логічно вдало сполучається з дефініцією суверенітету Р. Хааса: «За небагатьма винятками, критерії втрати суверенітету збігаються з тими, які в історіографії розглядаються як елементи запровадження наднаціоналізму. Зважаючи на це, поняття передачі суверенітету можна вважати логіко-аналітичним відповідником політико-дескриптивного поняття наднаціональності» (Hay, 1966). На наступному рівні аналізу представлено розуміння даного терміну потребує уточнення шляхом поділу на два виміри – норма-

тивний та імплементаційний.

Різниця між цими вимірами була введена в науковий обіг Дж. Вейлером (Weiler, 1981, pp. 267–306). На його думку, нормативний наднаціоналізм розкриває внутрішню ієрархію політик ЄС і вживаних правових заходів, з одного боку, і політичних курсів та правових інструментів держав-членів – з іншого. Ключове місце в цій ієрархії посідає комунітарний метод, який віддає першорядне значення праву ЄС над національними правовими системами, намагаючись тим самим подолати фрагментованість об'єднання.

Імплементаційний наднаціоналізм пов'язаний з інституційною структурою і процесом прийняття рішень, за допомогою якого політичні і правові заходи ЄС ініціюються, обговорюються, формулюються і запроваджуються на практиці. Перевага такого бачення сутності наднаціональності полягає в комбінуванні одразу двох підходів: юридичного (нормативний наднаціоналізм) і політичного (імплементаційний наднаціоналізм). Перший вимір охоплює формальні відносини, розмежування сфер відповідальності і розв'язання конфліктів інтересів, у той час як другий стосується практичних аспектів співпраці і координації різних елементів у формуванні зовнішньої політики ЄС (Leal-Arcas, 2007, pp. 88–113; Weiler, 1981, pp. 267–306).

Ця дуальність у змістовому наповненні поняття «наднаціональність» на наступному теоретичному рівні змушує перейти до таких двох аспектів, як:

1) міжурядовий, який за сутністю відповідає ступеню готовності самих держав-членів координувати свої дії в зовнішній політиці за допомогою наднаціонального органу;

2) власне наднаціональний, який відображає нормативну спробу подолати розрив між міжурядовою структурою процесу прийняття рішень у зовнішній політиці і поступовим переходом ЄС до механізмів наднаціональності – зокрема, через розповсюдження кваліфікованої більшості на ті сфери діяльності, які до того не були нею охоплені (Smith, 2010, pp. 267–306).

На першому рівні ступінь готовності держав до переведення сфери зовнішньої політики на наднаціональний рівень істо-

рично демонструвала низьку результативність. Першим доказом цього в історичному плані став провал плану Плевена щодо створення Європейського оборонного співтовариства, єдиної європейської армії і введення посади європейського міністра оборони у 1954 р. внаслідок референдуму у Франції (Hill, 1983).

Характер подальших подій також свідчить про збереження тяжіння до міжурядового підходу. Незважаючи на провал Європейського оборонного співтовариства, зацікавленість до перезавантаження політичного напрямку інтеграції в оборонній сфері зберігалася, що було наочно продемонстровано під час президентства Ш. де Голля (Corduneanu, 2014, pp. 55–61). Так, на початку 60-х рр. XX ст. було висунуто відразу декілька формулювань, т. зв. плану Фуше, який пропонував створення політичного союзу європейських держав на чолі зі спеціально створеною Радою на рівні глав держав та урядів, а також міністрів закордонних справ і приймала б рішення одногосно (Naghi, 2010). Серед тодішніх членів співтовариства лише ФРН у цілому підтримала французький план, у той час як решта держав виступили проти, аргументуючи свою позицію можливим порушенням співпраці зі США і НАТО внаслідок реалізації плану. Отже, з одного боку, ще з часів заснування Європейської Спільноти її учасники значною мірою спиралися на ідею збереження суверенітету. З іншого боку, ще однією характеристикою європейських держав стала залежність у безпековому й оборонному плані від США і НАТО, яка зберігається до сьогодні.

Водночас існують підстави стверджувати, що в процесі європейської інтеграції спостерігається тяжіння до другого, власне наднаціонального, рівня, що проявилось в поступовій інституціоналізації спільної політики безпеки й оборони ЄС (Tonra, 2004). Зокрема, це проявилось в запровадженні процедурних норм щодо обміну інформацією на неформальній основі, про що вперше йшлося в Єдиному європейському акті 1986 р. і Маастрихтському договорі 1993 р. (Falkner, 2001; Glarbo, 1999, pp. 634–651; Smith, & Wessels, 1998, pp. 304–333).

Маастрихтський договір мав ключове значення для формування зовнішньої політики ЄС. Започаткована ним СЗППБ була реакцією на закінчення «холодної війни», дезінтеграцію СРСР, розгортання кризової ситуації на Балканах і формування нового міжнародного порядку загалом. Усі ці фактори, з одного боку, зменшували вагу структурних обмежень, накладених міжнародною системою в умовах біполярного протистояння, а з іншого – ставили на порядок денний спроможність новоствореного ЄС знаходити спільні для держав-членів відповіді на найбільші міжнародні проблеми. Розпад соціалістичного табору і виникнення низки держав, які поставили за мету досягти європейської та євроатлантичної інтеграції, надало ЄС змогу стати вагомим суб'єктом міжнародних відносин, зокрема у безпековому розумінні (Ivan, 2007). Шляхом створення т. зв. другого стовпа – СЗППБ – ЄС отримав ще одну сферу спільної політики, яка потенційно дала йому можливість досягти нового рівня інтеграції, яка б у підсумку могла привести до єдиного оборонного механізму.

Наступним кроком у напрямку до становлення наднаціональності в зовнішній політиці ЄС стало створення посади Верховного представника з питань зовнішньої політики і політики безпеки згідно з положеннями Амстердамського договору 1997 р. Ще однією знаковою подією в цьому контексті стало доповнення СЗППБ (Спільної зовнішньої політики і політики безпеки) Європейською політикою безпеки і оборони (ЄПБО) в 1999 р., яка була перенесена із Західноєвропейського Союзу (ЗЄС) в ЄС і отримала назву Спільної політики безпеки і оборони (СПБО). Однак слід зазначити, що загалом спосіб переходу до наднаціонального управління у сфері зовнішньої політики залишався нечітким і юридично недооформленим, тому механізм ухвалення рішень зберіг міжурядовий характер (Wong, 2005, pp. 134–153).

Становище змінюється з підписанням наприкінці 2007 р. Лісабонського договору. Положеннями цього документа передбачалося створення Європейської служби зовнішніх справ і розширення мандату Вишогого представника з питань зовнішньої

політики і політики безпеки шляхом закріплення за ним посади віцепрезидента Європейської комісії (Schimmelfennig, 2009, pp. 491–504). Із погляду співвідношення національного і наднаціонального рівнів зовнішньої політики ЄС, даний крок став спробою подолати дуалізм між міжурядовою структурою ухвалення рішень, заснованою на роботі Європейської ради і Ради ЄС, та прагненням до наднаціонального управління у такій стратегічно важливій сфері, як зовнішня політика, із боку Європейської комісії.

На думку автора, це стало кроком до нової, компромісно-гібридної форми інтеграції. Європейська служба зовнішніх справ не отримала статусу інституції з огляду на потребу запевнити держав-членів, що зовнішня політика й надалі залишатиметься їхньою сферою відповідальності. Компроміс у даному випадку полягав у тому, що з нормативної точки зору колишні частини Європейської комісії і Секретаріату Ради ЄС були переформатовані для утворення цього нового «органу» (Van Elsuwege, 2010, pp. 987–1019). Із позиції імплементаційної наднаціональності заснування ЄСЗС до певної міри стерло межу між європейськими і національними дипломатичними структурами, змушуючи значну частину дипломатичного корпусу держав-членів працювати спільно з представниками бюрократії ЄС. Такі нововведення перетворили ЄСЗС на новий етап у співвідношенні між наднаціональним і національним рівнями формування зовнішньої політики як з інституційної, так і процесуальної точки зору. Подібний синтез міжурядового і наднаціонального підходів руйнує усталену логіку дихотомії в інтерпретації європейської інтеграції (Helwig, 2013).

В останні роки трансформації у співвідношенні міжурядового і наднаціонального рівнів у зовнішній політиці ЄС спостерігаються і в нормативно-правових засадах. Так, до Лісабонського договору правовою основою дій держав у цьому плані був розділ 2 Договору про Європейський Союз, який передбачає, що кожен член ЄС може накласти вето на рішення, що стосуються СЗППБ у Раді ЄС (Official Journal of the European Union, 2012).

З огляду на негнучкість даного поло-

ження, у Лісабонському договорі було прописано можливість введення голосування кваліфікованою більшістю голосів без необхідності внесення нових змін до Договору. Цей т. зв. пункт «перекидного містка», вміщений у ст. 31 п. 3 Договору про Європейський Союз, уповноважує Європейську раду одноголосно ухвалити рішення про поширення дії голосування кваліфікованою більшістю на нові сфери СЗППБ, які не мають військового або оборонного підґрунтя (Pătrăuș, 2017, pp. 7–15).

Запущений у 2000-х рр. процес продовжує розвиватися і сьогодні. Так, у вересні 2018 р. з'явилася рекомендація Європейської комісії, за якою пункт «перекидного містка» слід застосувати для введення принципу голосування кваліфікованою більшістю у конкретних сферах зовнішньої політики ЄС. У якості обґрунтування було сказано, що принцип однастайності «сповільнює прогрес і в деяких випадках заважає ЄС пристосовуватися до змінних реалій», а також що скасування національного права вето могло б «створити більше можливостей для обговорення і прагматичного курсу в інтересах усіх» (European Commission – Press release, 2018) держав-членів.

Зокрема, Європейська комісія запропонувала поширити голосування кваліфікованою більшістю на: застосування санкцій, наприклад, ембарго на експорт зброї; започаткування цивільних місій у рамках СПБО і формування єдиної позиції ЄС на міжнародних форумах щодо прав людини. Фактично, це означає, що держави-члени втратять право вето в наведених сферах. Європейська комісія також закликала розширити застосування кваліфікованої більшості в тих питаннях, де це вже можливо, але де традиційно використовується консенсус. Згідно зі ст. 31 п. 2 Договору про Європейський Союз, держави-члени зберігають право на т. зв. екстрене призупинення, тобто можливість передати будь-яку пропозицію зовнішньополітичного характеру на розгляд Європейській раді, яка має винести рішення одноголосно у випадку, якщо дане питання стосується життєво важливих мотивів державної політики (Communication from the Commission to the European Council, the European Parliament

and the Council, 2018).

На основі цих рекомендацій Європейської комісії 9 травня 2019 р. відбувся саміт Європейської ради, де дане питання стало одним із пунктів порядку денного. Проте жодного конкретного рішення з цього приводу не було прийнято, що перекладає відповідальність за визначення нового формату співвідношення національного і наднаціонального рівнів у формуванні зовнішньої політики ЄС на команду У. фон дер Ляйен.

У правовому контексті слід також згадати ст. 47 Лісабонського договору, яка закріпила за ЄС юридичний статус. У поєднанні з п. 2 ст. 28 Договору про ЄС вона проводить межу між прямою дією норм права ЄС і суверенітетом держав у зовнішній політиці, вказуючи, що рішення в межах СЗППБ «зобов'язують держави-члени при висловленні ними своїх позицій і здійсненні своєї діяльності» (Wessel, 2016, pp. 394–412), що можна інтерпретувати як спробу обмежити самостійність членів ЄС.

Подібні перепади в динаміці цієї сфери європейської інтеграції потребує введення ще однієї категорії – європеїзації, або ж «брюсселізації» (Larive M., 2014 p. 280 c), процесу, через який політико-економічна динаміка ЄС стає складовою організаційної логіки на рівні держав-членів. Зважаючи на визначення, при концептуалізації європеїзації зовнішньої політики ЄС слід взяти до уваги той факт, що динаміка цього процесу в даній галузі відрізняється від його перебігу в інших сферах. Це пов'язано з тим, що в даному випадку пояснення європеїзації за допомогою оцінки дисперсії відгуків системи управління (на рівні ЄС) від середнього значення відгуків системи (на рівні держав) не є адекватним через відсутність чіткої ієрархії формування політики. Не існує алгоритму, за яким європейські інституції в командному порядку визначають поведінку держав-членів (Bulmer, 2005, pp. 338–359). Натомість, останні самостійно – зазвичай шляхом консенсусу – формулюють рішення, які впливають на них пост-фактум, а рівень адаптаційного тиску у сфері зовнішньої політики є меншим, ніж у спільних політиках ЄС, у яких головна роль відведена Європейській комісії.

Проте для більш ґрунтовного розумін-

ня особливостей перетікання повноважень у зовнішньополітичній сфері з національного на наднаціональний рівень виникає потреба в чіткій диференціації між періодами переважання ієрархічного і низового підходів. Однак характер зв'язку між цими вимірами європеїзації є ще однією методологічною перепорою, адже якщо сприймати їх як взаємодоповнювані з циклічним характером домінування одного над іншим, межі між незалежними і залежними змінними дослідження стираються, що ускладнює аналітичну роботу. З огляду на це, на нашу думку, доцільно застосовувати підхід, запроваджений А. Вендтом – т. зв. брекетинг, тобто виділення хронологічних відрізків, на яких домінує суб'єктність держав-членів, і тих проміжків, на яких остання сприймається як незалежна змінна з метою розгляду впливу інституцій ЄС на неї (Major, 2005, р. 23). Для дослідження з точки зору європеїзації це означає розмежування доповнення (uploading) та запозичення (downloading) європейських норм державами-членами як відмінних вимірів процесу європеїзації.

Ще одна важлива методологічна проблема розкривається через поняття еквіфінальності, тобто розрізнення між внутрішньополітичними змінами внаслідок процесу європеїзації та тими трансформаціями в державах-членах ЄС, що зумовлені іншими чинниками. Серед останніх можна загадати зміни конфігурації міжнародної системи, наприклад, після закінчення «холодної війни» важливі міжнародно-політичні події або зміни урядів. Для подолання цієї методологічної перепони застосовуються різні підходи, зокрема, відслідковування процесів, порівняльний аналіз кейсів, триангуляція, контрфактуальне мислення та ін. (Mendez, 2008, pp. 279–298).

В академічній спільноті існує усталена позиція, що європеїзацію зовнішньої політики слід розуміти як інтерактивний трансформаційний процес, що поєднує національний і наднаціональний рівні (Juncos, 2006). У наукових джерелах спостерігається тенденція до розрізнення ієрархічного (top-down) і зового (bottom-up) підходів до зовнішньої політики ЄС з урахуванням двох вимірів: 1) доповнен-

ня рівня ЄС національними пріоритетами зовнішньої політики (uploading); 2) запозичення норм рівня ЄС на національному рівні (downloading).

Вимір доповнення пов'язаний із конструюванням зовнішньої політики ЄС. У цьому контексті наслідком європеїзації виступає проектування національних зовнішньополітичних пріоритетів на рівні ЄС (Dijkstra, 2017). Із позиції раціонального інституціоналізму, співпраця в галузі зовнішньої політики може слугувати інструментом, який дозволяє державам-членам більш ефективно реалізовувати свої національні інтереси. Це зумовлено нагромадженням ресурсів, який спричиняє ефект масштабу (Ginsberg, 1989) і збільшує вплив і простір для маневру держав ЄС у міжнародній політиці і спонукає їх більш активно проектувати свої пріоритети на загальноєвропейський рівень. Даний підхід виявляється особливо ефективним у випадку, якщо цілі держав-членів не досягаються за рахунок односторонніх дій або коли держави прагнуть вивести внутрішні проблеми на рівень інтеграційного об'єднання. Прикладом цього можна вважати прагнення Франції залучити партнерів по ЄС до інтервенції в субсахарській Африці (Menon, 2009, 227–246). Крім того, у такий спосіб держави також можуть скористатися «ефектом щита» (Tonra, 2001) зовнішньополітичної співпраці для зменшення вартості і ризикованості своєї політики (на зразок політичних чи економічних санкцій щодо третіх країн).

В ідеалі доповнення призводить до того, що інші держави-члени запозичують ту політику, яка була спроектована на наднаціональний рівень. Проте зберігається можливість того, що окремі держави вноситимуть власні пріоритети в переговори на рівні ЄС. У цьому випадку за міжурядовим підходом передбачається, що принцип однаковості в прийнятті рішень щодо СЗППБ надасть перевагу тому політичному курсу, який стане найменшим спільним знаменником позицій держав-членів.

Представники держав також можуть намагатися вплинути не лише на поведінку один одного, а й на спосіб мислення за допомогою обговорення та «нормативного переконання» (Tonra, 2001; Smith, 2004,

pp. 95–136). Це означає, що національні ідеї і політичні пріоритети не є статичними, а можуть змінюватися з плином часу і зближуватися. На основі такої позиції в руслі соціального конструктивізму, суб'єкти можуть почати все частіше розглядати один одного як партнерів, які стикаються зі спільними проблемами, а не суперників по переговорних торгах (Smith, 2004, pp. 95–136). Кожен із цих різновидів доповнення може пояснити, чому малі держави з меншим переговорним потенціалом можуть успішно вплинути на формування зовнішньої політики ЄС. Наприклад, такі члени ЄС, як Фінляндія і Швеція зіграли велику роль у формуванні цивільного виміру СПБО. Загалом відзначається, що перехід від переговорних торгів до співпраці дозволив членам ЄС покращити перспективи координації у зовнішній політиці.

Вимір запозичення пов'язаний із ієрархічним процесом, наслідком якого є зміни на національному рівні й адаптація пріоритетів у відповідь на стимули і тиск з боку ЄС. На основі дедалі більшого академічного багажу виникає загальна картина, яка полягає в тому, що характер зовнішньополітичної адаптації відрізняється залежно від держави. Це зумовлено впливом таких внутрішніх чинників, як розмір держави, розгалуженість її зовнішньополітичних контактів, національна ідентичність (атлантизм чи європеїзм), а також стратегічна культура (наприклад, сприйняття застосування сили). Так, більшим державам здебільшого відводиться формотворча, а не запозичувальна роль (Gross, 2007, pp. 501–520; Miskimmon, 2007), а вплив ЄС на менші держави переважно вважається більш значним (Menon, 2009, pp. 227–246 c). Це, однак, не означає, що великі держави забезпечені від наднаціонального впливу або що процес зовнішньополітичної адаптації не несе вигод для таких держав. Так, на думку Р. Вонга, зовнішня політика Франції позначена набагато більшим впливом інституцій ЄС, аніж прийнято вважати (Wong, 2005, pp. 134–153). Дана точка зору доповнюється позицією Б. Іронделя, який доводить, що навіть очікування тіснішої інтеграції в безпековій сфері мало вплив на військові реформи у Франції протягом 1991–1996 pp. (Irondelle,

2008, pp. 153–168).

Понад те, важливу роль відіграють також фактори, які пов'язані власне з інтеграцією, такі як тривалість членства в ЄС. На відміну від «старих» держав-членів, нові учасники не мали змоги впливати на зовнішню політику ЄС на початку формування європейської співпраці у цій сфері. З огляду на це процес адаптації відбувався в ієрархічний спосіб і нові члени були змушені пристосовувати свою зовнішню політику до визначеної позиції ЄС. Показовим прикладом у цьому плані стали Греція та Іспанія, які вступили до ЄС у 1981 і 1986 pp. відповідно і, попри протести з боку громадськості, долучилися до війни проти Іраку в 1990–1991 pp.

Висновки

Загальним наслідком еволюції співвідношення національного і наднаціонального рівнів зовнішньої політики ЄС залишається її подвійний характер і коливання між міжурядовим і наднаціональним підходами унаслідок різного ставлення держав-членів до розширення процесу поглиблення інтеграції на таку критично важливу сферу, як зовнішня політика. Подвійність цього співвідношення обумовлена також тим, що, з одного боку, співпраця в галузі зовнішньої політики може слугувати інструментом, який дозволяє державам-членам більш ефективно реалізовувати свої національні інтереси, що зумовлено нагромадженням ресурсів, який спричиняє ефект масштабу і збільшує вплив і простір для маневру держав ЄС у міжнародній політиці, спонукаючи їх до більш активного проектування своїх пріоритетів на загальноєвропейський рівень. Даний підхід виявляється особливо ефективним у випадку, якщо цілі держав-членів не досягаються за рахунок односторонніх дій або коли держави прагнуть вивести внутрішні проблеми на рівень інтеграційного об'єднання. В умовах браку лідерства в ЄС наднаціональний рівень стає інструментом нормативного виправдання проектування пріоритетів окремих держав-членів на інших учасників союзу. При цьому можливості його використання залишаються обмеженими через серйозні відмінності у стратегічній культурі держав-членів ЄС, що стає передумовою відмінного усвідомлення загроз,

рівнів зовнішньополітичних амбіцій, асигнувань на оборону, участі в закордонних операціях ЄС та постановки стратегічних цілей. Закріплення за Верховним представником із питань зовнішньої політики і політики безпеки посади заступника голови Європейської комісії стала кроком до нової, компромісно-гібридної форми інтеграції. Компромід у даному випадку полягав у тому, що з нормативної точки зору колишні частини Європейської комісії і Секретаріату Ради ЄС були переформатовані для утворення нового органу – ЄСЗС. По-

при те, що в останні роки спостерігається прагнення розширити застосування процесу кваліфікованої більшості, рівень впливу ЄС на національну зовнішню політику не варто перебільшувати. Процес європеїзації може діяти і в зворотному напрямку, набуваючи ознак «деєвропеїзації» або ж «ре-націоналізації». Наприклад, під час кризових періодів або приходу до влади партій, які виступають проти запровадження норм ЄС, держави-члени можуть покладатися на власні ресурси й стратегії, проводячи більш егоїстичну зовнішню політику.

REFERENCES

- Bulmer, S., & Radaelli, C. (2005). The Europeanization of National Policy. In: Bulmer, S., & Lequesne, C. (Eds.). *The Member States of the European Union*. (pp. 338–359). Oxford: Oxford University Press.
- Communication from the Commission to the European Council, the European Parliament and the Council. A stronger global actor: a more efficient decision-making for EU Common Foreign and Security Policy. Brussels, 12.9.2018 COM (2018) 647 final. Retrieved from <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2018/EN/COM-2018-647-F1-EN-MAIN-PART-1.PDF>.
- Consolidated Version of the Treaty on European Union. (2012). *Official Journal of the European Union*. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF.
- Corduneanu, L. (2014). CFSP – Vacillating Between Supranationalism and Intergovernmentalism? *CES Working Papers, Center for European Studies, Alexandru Ioan Cuza University*, 6 (1), 55–61.
- Dijkstra, H. (2017). The Common Foreign and Security Policy. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*.
- Falkner, G. (2011). *The EU's Decision Traps: Comparing Policies*. New York: Oxford University Press.
- Ginsberg, R. (1989). *Foreign Policy Actions of the European Community: The Politics of Scale*. Boulder: Lynne Rienner.
- Glarbo, K. (1999). Wide-awake Diplomacy: Reconstructing the Common Foreign and Security Policy of the European Union. *Journal of European Public Policy*, 6 (4), 634–651.
- Gross, E. (2007). Germany and European Security and Defense Cooperation: The Europeanization of National Crisis Management Policies? *Security Dialogue*, 38 (4), 501–520.
- Grubinko, A. (2018). Participation of Great Britain in the process of formation and development of the Common Foreign and Security Policy of the European Union (1990-2016). Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
- Haass, R. (2003). *Sovereignty: Existing Rights, Evolving Responsibilities. Remarks at Mortata Institute of Georgetown University*. Retrieved from http://www.georgetown.edu/sfs/documents/haass_sovereignty_20030114.pdf.
- Hay, P. (1966). *Federalism and Supranational Organizations. Patterns for New Legal Structures*. Urbana and London: University of Illinois Press.
- Helwig, N. (2013). The New EU Foreign Policy Architecture: Reviewing the first two years of the EEAS. Center for European Policy Studies.
- Hill, C. (1983). *National Foreign Policies and European Political Cooperation*. London: George Allen & Unwin.
- Irondelle, B. (2008). European Foreign Policy: the End of French Europe? *Journal of European Integration*, 30 (1), 153–168.
- Ivan, A. (2007). State Unleashed Europe. European Union between intergovernmentalism and supranationalism, European Institute.
- Juncos, A. E., & Pomorska, K. (2006). Playing the Brussels game: Strategic Socialization in the CFSP Council Working Groups. *European Integration online Papers*, 10 (11), 17. Retrieved from http://eiop.or.at/eiop/index.php/eiop/article/view/2006_011a/34.
- Larive, M. (2014). Debating European Security and Defense Policy: Understanding the Complexity. Routledge.
- Leal-Arcas, R. (2007). Theories of Supranationalism in the EU. *The Journal of Law in Society*, 8 (1), 88–113.
- Major, C. (2005, September). Europeanization: Framework or Fashion? University of Birmingham. *A network on research and teaching on European foreign policy*, 3 (5), 23.
- Mendez, C., Wishlade, F., & Yuill, D. (2008). Goodness of Fit and Adaptation Pressures in EU Competition Policy and Regional Aid. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 10 (3), 279–298.
- Menon, Anand. (2009). Empowering paradise? ESDP at ten. *International Affairs*, 85 (2), 227–246.
- Miskimmon, A. (2007). *Germany and EU Foreign Policy: Between Europeanization and National Adaptation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Naghi, G. (2010). *Securitatea Europeană. Regulatory and institutional regulations*. Bucharest: Editura C.H. Beck.
- Nesbitt, D., & Eburdin, P. (1992). *What awaits us in the 90s. Megatrends. Year 2000: ten new directions for the 90s*. Moskva [in Russian].
- Pătrăuș, M. (2017). Brief Considerations on the European Legislative Procedures, With Particular Reference to Passerelle Clauses. *AGORA International Journal of Juridical Science*, 1, 7–15.
- Schimmelfennig, F., & Thomas, D.C. (2009). Normative Institutionalism and EU Foreign Policy in Comparative Perspective. *International Politics*, 6 (4), 491–504.
- Smith, M. (1998). Rules, Transgovernmentalism, and the Expansion of European Political Cooperation. In: Sandholtz, W., & Stone Sweet, A. (Eds.). *European Integration and Supranational Governance*. (pp. 304–333). Oxford: Oxford University Press.
- Smith, M. (2010). Toward a theory of EU foreign policy-making: multi-level governance, domestic politics, and national adaptation to Europe's common foreign and security policy. *Journal of European Public Policy*. 2010, 11(4), 740–758.
- Smith, M. E. (2004). *Europe's Foreign and Security Policy: The Institutionalization of Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, M. E. (2004). Institutionalization, Policy Adaptation and European Foreign Policy Cooperation. *European Journal of International Relations*, 10 (1), 95–136.
- State of the Union 2018: Making the EU a stronger global actor – European Commission proposes more efficient decision-making in Common Foreign and Security Policy. European Commission – Press release. (2018, September 12). Brussels.
- Tonra, B. (2000). Denmark and Ireland. In: Manners, I., & Whitman, R.G. *The Foreign Policies of the European Union Member States*. (pp. 118–141). Manchester: Manchester University Press.
- Tonra, B. (2001). *The Europeanization of National Foreign Policy: Dutch, Danish and Irish Foreign Policies in CFSP*. Aldershot: Ashgate.
- Tonra, B., & Christiansen, T. (2004). *Rethinking European Union Foreign Policy*. Manchester University Press.
- Van Elsuwege, P. (2010). EU External Action after the Collapse of the Pillar Structure. Search of a New Balance between Delimitation and Consistency. *Common Market Law Review*, 47, 987–1019.
- Weiler, J. (1981). The Community System: the Dual Character of Supranationalism. *Yearbook of European Law*, 1 (1), 267–306.
- Wessel, R. (2016). Common Foreign, Security and Defense Policy. In: Patterson, D., & Södersten, A. (Eds.). *A Companion to European Union Law and International Law*. (pp. 394–412). Oxford, Malden: Wiley-Blackwell.
- Wessels, W., & Weiler, J. (1988). EPC and the Challenge of Theory. In: Pijpers, A., Regelsberger, E., & Wessels, W. (Eds.) *European Political Cooperation in the 1980s: A Common Foreign Policy for Western Europe*. (pp. 229–258). Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- Wong, R.Y.P. (2005). The Europeanization of Foreign Policy. In: Hill, C., & Smith, M. (Eds.) *International Relations and the EU*. (pp. 134–153). Oxford: Oxford University Press.

Ергюн Мелісса

Студентка

Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Erhiun Melissa

Student

Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Email: melissa_ergyun@ukr.net

Цитування: Ергюн, М. (2020). Співвідношення національного та наднаціонального рівнів формування зовнішньої політики Європейського Союзу. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (10), 58–67. doi: 10.15421/172093

Citation: Erhiun, M. (2020). Spivvidnoshennia natsionalnoho ta nadnatsionalnoho rivniv formuvannia zovnishnoi polityky Yevropeiskoho Soiuzu [The ratio of national and supranational levels of foreign policy formation of the European Union]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (10), 58–67. doi: 10.15421/172093

Стаття надійшла / Article arrived: 15.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 28.10.2020

Філософія

DOI: 10.15421/172094

УДК: 248.2+316.72+141

Стан ІНШОГО постмодерну як предмет гетерології

Михайло Мурашкін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Метою дослідження є з'ясування і освітлення феномену стану ІНШОГО постмодерну як предмету гетерології, вияв важливості і значимості такої характеристики, як інший всередині самої людини, той інший який регулює і очищує, що відображено в гетерологічних роздумах постмодернізму. Методологія отримання нових знань ґрунтується на компаративному методі дослідження. Розглядались різні стани людини і різне розуміння самого «іншого» в гетерології. «Інший» може розумітися як інша людина яка має зовсім інший світогляд, зовсім інші природні властивості, а може розумітися як певний стан людини. В залежності від цього методологія дослідження повинна бути різною. Наукова новизна полягає в тому, що вперше розглядається такий феномен людської природи, як стан ІНШОГО і визнання людиною власного іншого всередині себе, що може бути предметом гетерології. Абсолютний Інший в гетерології розуміється по-різному. Це і інша людина, яка має абсолютно інший світогляд, яку ніяк не зрозуміти. Але це і стан ІНШОГО самої людини, стан її особливого «я», коли зупиняються всі непотрібні дії. В гетерології цей стан називають по-різному. Показано, що гетерологія оперує розумінням категорії «інший» не тільки як «інша людина», але і як певний стан людини, стан ІНШОГО. Висновки. З'ясовано, що ІНШИЙ постмодерну як внутрішнє визнання людиною власного іншого всередині себе, може розумітися як компенсаторне осяяння, що є невід'ємним феноменом природи людини. Стан ІНШОГО припиняє усіляку неважливу діяльність. Через це йде процес очищення від застарілих, відживших своє думок і почуттів. Очищення йде в зв'язку з тим, що існують компенсаторні механізми психіки які притаманні самій природі людини, які здатні оновлювати психічні процеси.

Ключові слова: *інший, постмодерн, релігія, містика, культура*

The state of OTHER postmodernism as a subject of heterology

Michail Murashkin, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

The aim of the study is to clarify and elucidate the phenomenon of the state of OTHER postmodernism as a subject of heterology, to show the importance and significance of such a characteristic as another within man himself, the other that regulates and purifies, which is reflected in heterologous reflections of postmodernism. The methodology of obtaining new knowledge is based on a comparative research method. Different human states and different understandings of the "other" in heterology were considered. "Other" can be understood as another person who has a completely different worldview, completely different natural properties, and can be understood as a certain state of man. Depending on this, the research methodology should be different. The scientific novelty is that for the first time such a phenomenon of human nature as the state of the OTHER and the recognition of man's own other within himself, which may be the subject of heterology, is considered. The Absolute Other is understood differently in heterology. This is another person who has a completely different worldview, which can not be understood. But this is the state of the OTHER man himself, the state of his special "I", when all unnecessary actions stop. In heterology, this condition is called differently. It is shown that heterology operates by understanding the category of "other" not only as "another person", but also as a certain state of man, the state of OTHER. Conclusions. It has been found that the OTHER postmodern, as a person's inner recognition of his own other within himself, can be understood as a compensatory enlightenment, which is an integral phenomenon of human nature. The state of the OTHER ceases all unimportant activity. Because of this there is a process of purification from obsolete, outdated thoughts and feelings. Purification is due to the fact that there are compensatory mechanisms of the psyche that are inherent in human nature, which are able to renew mental processes.

Keywords: *human condition, OTHER, postmodernism, heterology, mysticism*

Состояние ДРУГОГО постмодерна как предмет гетерологии

Михаил Мурашкин, Днепропетровский государственный университет внутренних дел

Целью исследования является выяснение и освещение феномена состояния ДРУГОГО постмодерна как предмета гетерологии, проявление важности и значимости такой характеристики, как другой внутри самого человека, то другой регулирующий и очищает, что отражено в гетерологичных раздумьях постмодернизма. Методология получения новых знаний основывается на компаративном методе исследования. Рассматривались различные состояния человека и разное понимание самого «другого» в гетерологии. «Другой» может пониматься как другой человек которая имеет совершенно другое мировоззрение, совсем другие природные свойства, а может пониматься как состояние человека. В зависимости от этого методология исследования должна быть разной. Научная новизна заключается в том, что впервые рассматривается такой феномен человеческой природы, как состояние ДРУГОГО и признание человеком собственного другой внутри себя, что может быть предметом гетерологии. Абсолютный Другой в гетерологии понимается по-разному. Это и другой человек, который имеет абсолютно другое мировоззрение, которую никак не понять. Но это и состояние ДРУГОГО самого человека, состояние его особого «я», когда останавливаются все ненужные действия. В гетерологии это состояние называют по-разному. Показано, что гетерология оперирует пониманием категории «другой» не только как «другой человек», но и как состояние человека, состояние ДРУГОЕ. Выводы. Выяснено, что ДРУГОЙ постмодерна как внутреннее признание человеком собственного другой внутри себя, может пониматься как компенсаторное озарение, является неотъемлемым феноменом природы человека. Состояние ДРУГОГО прекращает всякую неважную деятельность. Из-за этого идет процесс очистки от устаревших, отживших свое мыслей и чувств. Очистка идет в связи с тем, что существуют компенсаторные механизмы психики присущих самой природе человека, которые способны обновлять психические процессы.

Ключевые слова: состояние человека, ДРУГОЙ, постмодернизм, гетерология, мистика

Гетерологія – це мова про стан ІНШОГО. Але це треба ще розкрити і довести, показати цю реальність як конкретне існуюче явище. Тому постановка проблеми у загальному вигляді зводиться до розкриття і доведення того положення, що ІНШИЙ постмодерну є предметом гетерології і розуміється як певний стан людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що постмодернізм засвідчує і розкриває в своїй гетерології Інше. Це «Інше – безмежне і рішучо близьке, божественне» (Б'юкенен, 2003, с. 92). Але це Інше є таке «я» воно внутрішньо визнає власного іншого всередині себе» (Ортіс, 2003, с. 477). Тобто йде орієнтація розуміння, що стан ІНШОГО – це певний стан людини, коли «людина починає усвідомлювати себе як частину іншого, більш Високого, Величного, Абсолютного» (Колодний, 2020, с. 17).

Формулювання цілей, тобто постановка завдання тут – це доказати те положення, що ІНШИЙ постмодерну є предметом гетерології і розуміється як певний стан людини.

Жорж Батай розробив предмет гетерології як науку про зовсім інше. Але це інше на перший погляд загадкове. За Жоржем Батаєм геронтологія має дуалістичну онтологію яка висловлюється проти редукції

об'єктивної реальності до свідомості. Тут геронтологія визначає редукцію об'єктивної реальності до свідомості як ідеалізм.

Жорж Батай стверджує, що діалектичний синтез об'єктивної реальності і свідомості неможливий. Їхньої totoжності не може бути. Тобто за Жоржем Батаєм об'єкт і суб'єкт знаходяться в абсолютному розриві. Таке положення речей мабуть потребує якихось нових методів дослідження.

За Жоржем Батаєм гетерогенність протилежна науковому пізнанню яке абстрагує світ. Гетерогенність підриває стійкість абстракцій наукового пізнання. Гетерогенна реальність гетерології подібна несвідомому. В цій несвідомості нема логічних протиріч. Тут протилежності існують без усіляких логічних протиріч. Такими своїми роздумами Жорж Батай входить в сферу психологічного, в якому існує стан людини без усіляких протиріч. А це нагадує стан ІНШОГО який притаманний людині.

Гетерологія є певною галуззю філософії. Ця галузь досліджує іншого. Від цього іншого залежить думка людини. Але саме це інше неможна зрозуміти. «Це вельми загадкове знання яке не піддається розумінню» (Ліотар, 1998, с. 59). Тобто гетерологія – це та галузь філософії яка займається станом несві-

домого. Але філософія в своєму широкому аспекті займається якраз свідомим, займається пізнанням, науковим пізнанням реально існуючої об'єктивної реальності. Тому гетерологію часто навіть і не називають галуззю досліджень наукового і філософського характеру. Галузями теоретичної філософії є онтологія, гносеологія і аксіологія. Практична сфера філософії – це етика. Гетерологію не виділяють в окрему галузь філософських досліджень. Вона залишається поза загально прийнятими філософськими дисциплінами. Але гетерологія вміщується в такий розділ суб'єктивної онтології як філософія свідомості і несвідомого, коли інше цієї гетерології розуміється як стан ІНШОГО, тобто певний стан людини. Гетерологію також можна вписати в розділ філософської антропології, якщо розглядати іншого, знову ж таки, як певний стан людини. От тоді гетерологія буде стабільною галуззю філософських досліджень в розділах «філософії свідомості і несвідомого», або в «філософській антропології». В цих розділах, або дисциплінах, гетерологія, розглядаючи стан ІНШОГО, вирішує проблеми зв'язку між науково-логічним, художньо-символічним знанням і пізнанням та ІНШИМ як станом зупинки процесів пізнання і усіляких зайвих проявів і дій людини. Адже стан ІНШОГО є «рух назад, прагнення до ануляції, закрутлення свого особистого процесу» (Деррида, 1999, с. 624), коли є «спрощуюча діяльність Бога в містиці» (Мерло-Понти, 2001, с. 216), коли «суб'єкт подає у відставку, прийде до Другого, зникне і, тим самим запустить ланцюжок несвідомих означаючих» (Назіо, 2015, с. 156).

Гетерологія вирішує проблему можливості того, що стан ІНШОГО в людині може руйнувати його логічну і символічну сфери, його сформовані світоглядні наукові знання і пізнання. Також гетерологія вирішує проблему можливості того, що стан ІНШОГО може руйнувати в людині її художньо-символічні знання і пізнання. Але такі побоювання безпідставні тому що стан ІНШОГО має прояв чисто спонтанно, компенсуючи відхилення людини від безпосереднього буття і занурення її в сферу логічного і символічного, відірваного від безпосередніх вирішень життєвих проблем.

Тим не менш стан ІНШОГО проводить в людині руйнації. Постмодернізм розглядає ці руйнації. І тут «мова йде не про протиставлення догматичному образу мислення іншого образу, запозиченого, наприклад, у шизофренії. Але скоріше про нагадування, що шизофренія – не тільки людський факт; це і можливість мислення, яке має прояв як таке тільки в

скасуванні образу» (Делёз, 1998, с. 185).

Постмодернізм розглядає руйнацію всього застарілого в мистецтві і містиці. Митець позбавляється ілюзій. Тут виникає «руйнування ілюзій, що перетворюється в красу» (Кристева, 2010, с. 138).

Серед мистецтв постмодернізмом робиться акцент на музиці. Тут «музика жадає руйнації, руйнації будь-якого роду, згасання, несправності, розставання» (Делёз, & Гваттари, 2010, с. 498).

Стан ІНШОГО руйнує у митця ілюзії. А це означається на культурі, на мистецтві. Тому можна розглядати, наприклад, «поезію скоріше як знаряддя руйнування культури, а не як вмістилище її цінностей» (Каллер, 2006, с. 84).

Максимальна руйнація усього застарілого спостерігається у містика. Тут «містична душа активно розігрує увесь всесвіт в цілому і відтворює відкритість Цілого, в якому нічого не бачити, не споглядати» (Делёз, 2000, с. 89).

Відкритим залишається питання наскільки стан ІНШОГО може зруйнувати в людині застаріле. І скільки руйнацій припадає на стан ІНШОГО. Адже є інші причини того що в людині руйнуються вже міцно складені логічні висновки, руйнується цінність тих чи інших символів що входять в стабільні символічні структури.

Гетерологія також розглядає той варіант, що міцні логічні і символічні структури в людині, структури що вже даву склалися, і які надійно захищають цю людину, не дають проявитися руйнуючому стану ІНШОГО. Але вплив ззовні, зі своїми змінами змушує дещо змінити і в людині, дещо порушити, змінити те, що перешкоджає розвитку. Хоча певні соціальні закони і настанови застарілого характеру, за якими людина повинна жити не дають змінюватись і оновлюватись порушуючи в людині все, що перешкоджає розвитку. А отже перешкоджає прояву стану ІНШОГО, руйнуючого застаріле.

Різкі соціальні оновлення можуть відбиватися на різких змінах у внутрішньому житті людини. Від того може бути більший прояв стану ІНШОГО, що компенсує неприлаштованість людини до нових умов.

Гетерологія висуває фактично дві протилежності: людське «я», як свідоме і несвідоме життя за логічними і символічними надбаннями, і стан ІНШОГО, як частина певного несвідомого, яке порушує ці надбання, надбання застарілого характеру, як зупинка прояву застарілого.

Стан ІНШОГО може активно руйнувати застарілі структури людського «я». Але стан ІНШОГО має

прояв на деякий час як оновлююче компенсаторне осяяння. Воно не зачіпляє в людському «я» значуще, життєве, важливе. Воно призупиняє неважливі, неголовні прояви людського «я». Тому стан ІНШОГО не до кінця руйнує це «я». Воно просто призупиняє прояви не головного, не важливого. Цим стан ІНШОГО оцінюється людиною як потрібний прояв, важливий, Вищий, Божественний. Тут «Інше – безмежне і рішучо близьке, божественне» (Б'юкенен, 2003, с. 92).

Людське «я» зі своїми логічними і символічними структурними настановами піддається новині зовнішніх впливів і в силу необхідності пристосуватися до нових умов формує із себе компенсацію недоліків, тих недоліків які не дають пристосуватися до нових умов, тим самим дають можливість прояву стану ІНШОГО, яке призупиняє неадаптивні дії людини.

Але розквіт прояву стану ІНШОГО виникає коли у людини накопичується багато зайвого в його «я», що не дає людині рухатись вперед, не дає пристосуватися до нових умов існування в зовнішньому світі, який змінився. Цей розквіт прояву стану ІНШОГО розуміють як Вищий стан людини, Божественний. В релігійному містицизмі цьому стану дають такі назви як Мокша, Самадхі, Нірвана, Саторі, Царство Небесне.

Стан ІНШОГО є пасивний стан. Накопичені в людському «я» непотрібні характеристики призупиняють свій прояв в силу того, що вони не дають людині пристосуватися до змін в зовнішньому світі.

Помічено, що стан ІНШОГО як пасивний стан суб'єкта широко представлений в теології (Levinas, 1987). Тут, за словами Б'юкенена «теологічний Інший зводить суб'єкта до стану пасивності» (Б'юкенен, 2003, с. 92). Але демонстрацію стану ІНШОГО як пасивність, як зупинка діяльності можна побачити в мистецтві, літературі, релігії, містиці.

З прадавніх часів йшла мова про стан який характеризується тим, що людина стає пасивною, нерухомою, не діє. Але це є справжня пасивність, уявна.

Пасивність стану ІНШОГО, Божественного стану – уявна. Існує «бездіяльний небесний бог (лит. Диевас, лат. дивес)» (Еліаде, & Куліано, 2011, с. 249). Але ця пасивність несправжня. «В Індії Dyauh (Div) залишився в межах цього натуралістичного визначення з широким батьківством і квазіпасивністю» (Дюмезиль, 1986, с. 155). Мистецтво передає внутрішній світ цього Бога коли фіксує, що «обличчя бога залишається спокійним, безтурботним і нерухомим» (Кемпбелл, 2002, с. 457).

В Упанішадах мова йде про особливий стан свідомості, Вищий, Божественний. Ще прадавня «Ін-

дійська психологія знала чотири стана свідомості: неспання, сон без сновидінь, сон зі сновидіннями і «каталептичну свідомість», транс (турія)» (Еліаде, 2009, с. 75). Тут мова йде про стан ІНШОГО. Якраз цей стан супроводжується нерухомістю. Але природа цього стану не каталепсична, а компенсаторна. Постмодерн каже про кататонію. Тут «кататонічним падінням» (Крістева, 2004, с. 66) пояснюється багато феноменів психічного життя. Навіть пояснюється те, що людина може «знаходитися у відриві від вчинку і навіть від руху і постає як чисте споглядання без пізнання» (Дел'єз, Гваттари, 1998, с. 273). І це теж має цінність. Адже «досконалість людини» (Батищев, 1989, с. 264) пов'язана не тільки з її діями а і з спогляданням. «Рубінштейн захищав те, що не можна звести змістовності, які входять в «споглядання», до того які доступні діяльності» (Батищев, 1989, с. 263). Адже досконалість «не тільки в діянні, але і в спогляданні» (Рубінштейн, 1973, с. 343).

Прояви свідомості – це активність. Тому постмодерн, як світоглядна філософія, каже про такі продукти прояву свідомості як «ствердження не як заціпеніння, але – як творення» (Дел'єз, 2003, с. 362). Хоча існує осяяння результатом якого не є обов'язково творення, тому що це осяяння ненаправлене, не інтенціональне. Попередники постмодернізму, такі як Мартін Гайдегер, розглядали випадки у людини ненаправленого, неінтенціонального осяяння, торкаючись питань містичного досвіду, екстазу, трансценденції, особливих станів свідомості людини. Було висказано багато суперечливих думок. Але Мартін Гайдегер серед всіх висловлювань «прагнув зберегти силу ненаправленого, неінтенціонального осяяння» (Хабермас, 2003, 193). Постмодернізм розглядаючи такий вид осяяння відштовхувався від основних розробок модернізму, де були закладені основи для філософських роздумів з цього приводу. Основа була найдена в період модерну. Цією основою вважалося споглядання. Вважалося, що споглядання могло спровокувати прояв неінтенціонального осяяння як стан ІНШОГО. Справа в тому, що дія «є послаблення споглядання» (Бергсон, 1994, с. 238). А відсутність дій, як це у випадку стану ІНШОГО, не послаблює споглядання. Навпаки, відсутність дій і споглядання провокують прояв неінтенціонального осяяння, провокують виникнення стану ІНШОГО. Коли людина діє то вона втрачає в якійсь мірі самоконтроль. Але якраз контроль над собою у людині компенсується виникненням стану неінтенціонального осяяння, або стану ІНШОГО, де окремі контролюючі дії зникають, бо зникає протиріччя в психіці. Але «контроль

– це обмеження в русі» (Уотс, 2004, с. 64).

Так чи інакше рух обмежується навіть у тварин, коли у них виникає інсайт. При спостереганні за мавпами було помічено, що коли у них виникав інсайт, то рух зникав. При інсайті мавпа «раптом завмерла, на якусь мить» (Гудолл, 1992, с. 31). У мавпи це мить, а у людини завмирання може продовжуватись годинами. Так Сократ «стояв при Потидее двадцять чотирьох годин, не рухаючись з місця» (Вейнінгер, 1992, с. 363). Тут можна посилатися на те, що Сократ був філософом, а філософія – це ода лише рефлексії. «А в дії нема рефлексії» (Хьюбер, 1994, с. 37). І тому потрібен момент не дії. Хоча треба відмітити, що рефлексія не обмежується однією філософією. Рефлексія притаманна взагалі людині яка може займатися будь якою діяльністю. Але виникає інше питання, наскільки рефлексія з її бездіяльністю притаманна стану ІНШОГО. Те що сама бездіяльність притаманна стану ІНШОГО то про це каже взагалі релігійно-містична культура. Але розглядаючи феномени цієї культури ми особливо не бачимо прояви рефлексії. Отже рефлексію можна вважати лише моментом містичного досвіду, коли людина лише починає входити в містичний особливий стан, або в стан ІНШОГО. Але коли вона в стані ІНШОГО то це вже митець і містик передає так: «Сиджу в безтурботності, не роблю нічого» (Уотс, 1996, с. 79). І такий стан звеличується людиною всеохопності, до всесвітності. Ця всеохопність і всесвітність буддизмом «символізувалась в Нірвані, грецькі філософи називали її нерухомим першодвигуном» (Фромм, 1992, с. 86). Але це певний психічний стан людини. Про нього кажуть і митці і містики. Про нього кажуть і філософи і релігійні діячі. І кажуть по-різному. Для одних – це священне. А інші просто фіксують, що в цьому стані дух втрачає себе і нема «ні дії, ні способу» (Еко, 2014, с. 199). Тобто з приводу стану ІНШОГО багато різних суджень. Цей стан приходить до людини раптово. І людина оцінює його в силу свого розуміння, рівня культури, в силу своїх світоглядних поглядів. Бо стан ІНШОГО ні про що не говорить. Людина просто перестає робити все непотрібне. Її «тіло робить щось рефлексивно, інстинктивно. І коли це бачиш своїм внутрішнім поглядом, то чомусь перестаєш це робити, як непотрібне» (Мурашкин, 2020, с. 474). Тобто в стані ІНШОГО в людині зникає непотрібна діяльність. Але цей стан особливий. Людина дивується, що в неї виникає таке. Людина розцінює цей стан як Вищий. В релігійно-містичній культурі складається уявлення про цей стан, складаються приблизні медитативні практики за якими можна отримати подібний стан.

В релігійно-містичній культурі – це Божественне. І людина намагається отримати цей стан. Вона навіть згодна «жити в бідності, цнотливості, бездіяльності» (Вебер, 1994, с. 274), щоб тільки мати цей стан Божественного. А в кінцевому результаті щоб підкорити собі себе, тобто оволодіти собою. Бо «справжнє підкорення якраз і полягає в тому щоб робити тільки необхідне» (Вандерхилл, 1996, с. 252).

Людина в стані ІНШОГО нічого не робить. Але коли обставини життя вимагають якось діяти то людина робить тільки необхідне.

Ен Б'юкенен досліджуючи праці Левінаса помічає за ним таку думку, що «Наші взаємини з Іншим завжди є, твердить він, взаєминами з Таємницею. Таємниця, найвищим прикладом якої є смерть, – це те, що робить нас безпорадними, що позбавляє нас здатності діяти, що пригнічує наші відчуття» (Б'юкенен, 2003, с. 92). Але в стані ІНШОГО має прояв не справжня смерть. Тут символічна смерть, коли в людині вмирає все зайве, віджило своє, вмирають непотрібні дії і людина завмирає перед своїми зайвими не потрібними спонуканнями. Вона зовсім не безпорадна, а просто в неї призупиняються дії які їй зовсім непотрібні. Тобто це стан спасіння для неї. І стан ІНШОГО не позбавляє людину діяти. Вона поки знаходиться в стані ІНШОГО при зовнішніх загрозах може в кожному мить почати діяти. Вона реагує на зовнішні загрози і може на них відповісти. І в стані ІНШОГО зовсім не пригнічуються відчуття. Але пригнічуються ті відчуття які зайві, нічого людині не дають, а тільки заважають їй рухатись вперед і розвиватися. Тобто стан ІНШОГО як вид трансу не є хворобливим, а є спасінням від застарілого «я». Тому для людини цей транс є Велич, Божественність. І це помічає Мартін Гайдегер. У Мартіна Гайдегера стан ІНШОГО фігурує як стан з найповнішою спроможністю. У нього це Буття з потенційною спроможністю. Ен Б'юкенен зазначає, що Мартін Гайдегер «смерть наділяє Dasein його найповнішою потенційною спроможністю-Буття» (Б'юкенен, 2003, с. 92). Знову ж таки тут смерть є символічним виразом, коли в людині зупиняються всі зайві прояви.

Стан ІНШОГО не робить з людини спроможного, якщо ця спроможність відсутня в ньому зовсім. Але стан ІНШОГО компенсує певні недоліки, що відкриває можливість знаходити шляхи подолання тих чи інших проблем. Компенсація певних недоліків – це зникнення у людини тих чи інших властивостей і характеристик. Процес зникнення супроводжується завмиранням і зупинкою проявів властивостей і характеристик які заважали діяти творчо. Завмирання

і зупинка нагадує смерть. За словами ЄН Б'юкенена «Левінас вважав, що смерть, підводячи суб'єкта до межі можливого, робить його неспроможним бути спроможним» (Б'юкенен, 2003, с. 92). Тут при розгляді стану ІНШОГО смерть є символічною смертю, а спроможність, яка була, такою і залишається. Але розкриваються можливості через зупинку всього зайвого, всього неважливого і непотрібного. Можливості збільшуються тому що людина володіє собою.

Гетерологія в стані ІНШОГО постмодерну бачить пасивність. Ця пасивність зумовлює цінність (Lyotard, 1988). Зумовлена цінність пасивності полягає в тому, що в людині призупиняються ті дії які не дають можливості пристосовуватися до нових змін в зовнішній об'єктивній реальності.

«Пасивність» зумовлює саму цінність і перевагу Левінасової думки про алтерність» (Б'юкенен, 2003, с. 92). Посилання на нове «поняття алтерності або іншості» (Коскі, 2003, с. 20) при розгляді, не породжує область зовсім нових знань, а повертає до вирішення вже існуючих питань, до проблем стану ІНШОГО, що є предметом гетерології.

Відомо, що постмодернізм в своїх творах про гетерологію розуміє Іншого по-різному. Є таке, що Інший розуміється як інша людина за своїм світоглядом. Але в даному розгляді «інший є абсолютно іншим лише будучи его, тобто в деякому сенсі, будучи тим же, що я» (Деррида, 2000, с. 193). Але це «я» знаходиться в стані ІНШОГО. В цьому стані людина вмирає «для всіх відношень, суєтних, безглузких. Близькі відчують це. Я – інший» (Мурашкин, 2006, с. 123).

В стані ІНШОГО людина вмирає для всіх відношень, відношень суєтних, які не мають ніякого сенсу. Людина взагалі перестає робити що-небудь непотрібне. Робити непотрібне – це робити щось несправедливе у відношеннях. Або мати з ким небути несправедливими відношення. Тому в цьому можна вести мову про «неможливість знайти адекватну фразу, щоб висловити про несправедливість» (Б'юкенен, 2003, с. 92).

Постмодернізм шукає адекватну фразу для означення і не може її знайти. Але той самий постмодернізм каже про існування неіменованого, каже про такий стан людини з приводу якого неможливо підібрати слово щоб його назвати. І тут підкреслюється, що в цьому випадку ім'я немає ніякого значення. Мова йде про піднесене, елементом якого може бути стан ІНШОГО. Тут «піднесене потребує, скоріше, деякої негативної онтології. Що не заважає дождатися від мистецтва самого справжнього абсурду: щоб вони

свідчили в чуттєвому (візуальному, літературному, музикальному...), що чогось чуттєвому бракує або щось його перевершує, – ім'я же не грає ніякої ролі, мова йде про неіменоване» (Ліотар, 2004, с. 91).

Якщо мова йде про неіменоване то це ознака того, що мова йде про стан ІНШОГО, про деякий релігійний досвід, про певний стан містиків і митців.

Ще з часів модерну філософи розглядали особливі вищі стани свідомості, які притаманні релігійним діячам, містикам і митцям. Мова йшла про те як важко отримати цей особливий, вищий стан духу, той стан який неможливо ніяк пояснити, ніяк висловити. Людвіг Вітгенштейн «заперечував проти легких досягнень в релігії, містицизмі і мистецтві, але він вважав їх незрозумілими, насправді невимовними» (Паскаль, 1993, с. 135).

У філософії непередаваний стан переходить на рівень ірраціонального, чуттєвого, коли людина внутрішнє, суб'єктивно відчуває особливий стан свого існування. Тоді і його свобода і його благодать як відчуття переживаються як щось неповторне, яке в глибинах душі виникло раптово, спонтанно, і розумом людина не може досягнути те, чому це у неї виникло. Тут «свобода, як і благодать, не може бути виражена на мові причинності» (Марсель, 1995, с. 143). І тут філософія відмовляється якимось висловити свою думку з приводу причини того, що у людини виник стан відчуття свободи і благодаті. Свобода і благодать представлені як самодостатні і пов'язані з релігійним досвідом. Людина виражає своє відчуття свободи і благодаті, а не аналізує свій стан. Навіть виражаючи свій стан релігійна людина відмовляється від того, що вона правильно його виражає. Вона каже, що цей стан неможливо висловити бо він Вищий, Божественний, над всім, і над людиною також. Тут «релігійний досвід, як раз коли досягає самих своїх вершин (або глибин), стає невимовним» (Вейдле, 2001, с. 194). В цьому релігія єднається з містикою. І в цьому можна бачити сутнісну сторону релігії. «Сфера релігійного – це сфера невимовного (показуваного), «містичного» (Грязнов, 1990, с. 245).

Сучасні науковці модерністського і постмодерністського періоду розглядають особливі вищі стани людини, стани які неможливо висловити, в таких напрямках культури як релігія, містика, мистецтво. Розгляд релігії, містики й мистецтва ведеться як на прикладах західної культури так і східної. І скрізь бачаться подібні явища, подібні характеристики при розгляді особливого стану, стану ІНШОГО.

Як західний так і східний містицизм каже про одну і ту саму вищу реальність. Фіксуються одні і

ті самі характеристики і властивості цієї реальності. Про неї кажуть одне і те саме як аврамічні релігії так і брахманізм, буддизм. «Сутність, природа цієї вищої реальності, згідно вчення Махаяни, не може бути виражено словами або зроблено опис» (Завадская, 1977, с. 15). Відмовляються робити опис цієї реальності не тільки містики, але і науковці. Навіть науковці відмовляються пояснювати деякі стани людини, стверджуючи, що їх неможливо досягнути, пояснити, вважають їх «незрозумілими» (Паскаль, 1993, с. 135).

В самій містичній сучасній літературі словами вчителів-містиків можна тільки «невизначним способом наклеїти ярлик на деякі перцептуальні спотворення або, в кращому випадку, – способом говорити про невизначений стан існування» (Кастанеда, 1992, с. 603).

Якщо неможна нічого сказати про стан ІНШОГО то виникають проблеми з розумінням певних філософських категорій етики. Так «про несправедливість, отже неможливість визначити критерії справедливості, є і проблемою Левінаса» (Б'юкенен, 2003, с. 92).

Для Левінаса такі проблеми встають тому що він іншого розуміє в соціальних зв'язках. «Цей зв'язок складається в обігу до абсолютно зовнішньої істоти» (Левинас, 2000, с. 298). При такому положенні береться те розуміння Іншого коли існує «винятковий стосунок між суб'єктами, які займають протилежні позиції» (Ортіс, 2003, с. 477). Тоді слушно розглядати моральні принципи, розглядати питання справедливості, встановлювати критерії цієї справедливості. Тоді слушно торкатись питань яких торкався Левінас: встановити такі відносини щоб тебе не розчавив Інший. Тоді слушно розглядати питання які висував Ліотар про суд, який дозволяє «змалювати політику, як суперечність між «я» та Іншим» (Б'юкенен, 2003, с. 92). Але в гетерології також розглядається стан ІНШОГО як стан «я» коли це «я» зовсім «внутрішньо визнає власного іншого всередині себе» (Ортіс, 2003, с. 477). При такому розгляді стан ІНШОГО визначається коли людина, образно кажучи, вмирає для всіх відносин, суєтних, безглузвих. Тобто коли йде процес розпаду всього зайвого в самій людині. Тут розглядається якраз такий стан ІНШОГО. В постмодернізмі це «руйнування ілюзій, що перетворюється в красу» (Кристева, 2010, с. 138).

Сутність компенсаторного прояву стану ІНШОГО в людині – це припинення непотрібних дій і усілякої діяльності яка зайва. Також сутнісний момент прояву стану ІНШОГО є руйнування і очищення. Сам стан ІНШОГО як компенсаторне осяяння в

гетерологічних роздумах постмодернізму набуває різних назв. Це і «порожнеча, яка засвідчує про «я» яке розчинилося» (Делез, 2002, с. 160), і «розчинення особистості в безособистісному» (Батай, 2000, с. 117), і «відкритість Цілого, в якому нічого ні бачити, ні споглядати» (Делез, 2000, с. 189). Тут компенсаторне осяяння знаходить собі місце завдяки «умиротворенню, заспокоєнню і особливому стану щастя» (Кристева, 2010, с. 163).

Компенсаторне осяяння знаходить собі місце коли мова йде про «асуб'єктивну, предрефлексивну, безособистісну свідомість» (Фокин, 2002, с. 223). Про компенсаторне осяяння каже «порожнеча, яка засвідчує про «я» яке розчиняється» (Делез, 2002, с. 160).

Постмодернізм каже навіть про те, що «з часів античності вважали головною ознакою безумства, перетворення людини в «іншого» по відношенню до самого себе: «одержимий» (energumene) греків або «божевільний» (mente captus) латинян – це той, хто діє або рухається силою, прийшовшою відкільсь звідкись ззовні» (Фуко, 2010, с. 170). Тобто стан ІНШОГО, як особливий стан людини, може розумітися як патологія, божевільня. Але постмодернізм цей стан все ж таки пов'язує з творчим станом людини, з такою стадією як осяяння. Перед осяянням йде відчуття порожнечі з якої у людини виникають нові думки, почуття. Якраз на цю порожнечу більш всього і звертає увагу постмодернізм. Тому стан ІНШОГО розглядається у зв'язку з мистецтвом Дзен, де нове «виникає з повної порожнечі» (Делёз, 1995, с. 168). Але це не просте осяяння зі своєю попередньою порожнечею як ніщо. Стан ІНШОГО «говорить про ніщо – про Бога, про Абсолютного Іншого» (Деррида, 2001, с. 203). Тобто стан ІНШОГО як ніщо розглядається в ряду вищих станів, таких станів як стан Бога, стан Абсолютного Іншого.

Абсолютний Інший в гетерології розуміється по-різному. Це і інша людина, яка має абсолютно інший світогляд, яку ніяк не зрозуміти. Але це і стан ІНШОГО самої людини, стан її особливого «я», коли зупиняються всі непотрібні дії. В гетерології цей стан називають по-різному. Він виникає у людини раптово компенсуючи надмірну чутливість своєю «нечутливістю (anaesthesia) – яка зустрічається, втім, виключно рідко – коли людина взагалі не відчуває задоволення» (Фуко, 2004, с. 109).

Даючи різні назви цьому стану ІНШОГО постмодернізм застерігає, що ми маємо справу з таким явищем «яке не піддається розумінню» (Ліотар, 1998, с. 59). Тобто постмодерн вказує, що «мова йде про

неіменованих» (Ліотар, 2004, с. 91). Тут постмодерн як і весь традиційний містицизм, вся традиційна теологія в багатьох випадках відмовляється пояснювати появу в людині такого явища як стан ІНШОГО. Але ця відмова існує не завжди. Постмодернізм все-таки розглядає конкретні характеристики цього явища. Постмодернізм в назвах дає перевагу «присутньому вищому» (Деррида, 1999а, с. 199), коли «самоприсутність досвіду повинно бути представлено в теперішньому, взятому як Тепер» (Деррида, 1999а, с. 80).

Постмодернізм вдається в дослідницьку діяльність з приводу стану ІНШОГО пояснюючи цей стан компенсаторними процесами в людині. Але як помічають самі представники постмодерністського напрямку філософії «сама по собі компенсація недостатня: вона не дає ясного розкриття» (Делёз, 1999, с. 62).

Постмодернізм каже про компенсаторні механізми які виникають у людини в зв'язку з тим, що у неї порушена рівновага між тілесним і духовним. Поглиблюючи таке положення судження постмодерністів зводяться до розгляду у людини таких станів які межують з безумством. Розглядаючи безумство розглядається «дія цілого компенсаторного механізму: безумство – це не знищення природи, але її забуття, вірніше, перенос із області духовного і розумового в область тілесного» (Фуко, 1997, с. 464). Але коли мова йде про стан ІНШОГО то не варто розглядати безумство, адже вмикаються механізми регуляції. І взагалі постмодерн оцінює стан ІНШОГО як вищий стан, який не перетворюється в безумство, але ламає і нищить застарілі традиції. Постмодерн розглядає стан ІНШОГО як творчий процес, який може породжувати нове. Стан ІНШОГО – це «вище знання, це здібність ламати лінію, змінювати направлення, виявляти себе у відкритому морі, робити таким чином відкриття, створювати нове» (Делёз, 2004, с. 138). Але розглядаючи стани які подібні стану ІНШОГО постмодернізм не обмежується загальними положеннями про творчі процеси людини. Постмодернізм вказує і на конкретні характеристики стану ІНШОГО. Так, наприклад, є вказівки на те, що при цьому стані у людини нема потреби у зовнішніх враженнях. Так, Юлія Крістева посилаючись на Малларме зазначає, що у людей є такі стани коли «знайшли самість і не потребують більше зовнішніх вражень» (Крістева, 2004, с. 273). В постмодернізмі такий стан розглядається як стан розкритий релігійно-містичною культурою. В повсякденному стані людина живе бажаннями. Вона багато чого бажає і в культурній сфері. Бажає слухати музику, бажає проводити наукові спостереження.

Але «за бажанням якогось наукового спостереження йде містичне споглядання» (Делёз, 1992, с. 210). Говорячи про містичне споглядання ми не можемо оминати стан ІНШОГО, адже в містичній культурі цей стан достатньо широко і детально описаний.

Філософія яка інтегрує знання не може оминати розгляд стану ІНШОГО. А гетерологія, яка традиційно веде розмови про Абсолютного Іншого не може не враховувати надбання містичної культури, яка уявляє абсолютне при описуванні конкретного стану людини. Тому тут гетерологія розкриває Абсолютного Іншого не тільки як іншу людину, яка має інший світогляд і інші природні властивості. Гетерологія також розкриває Абсолютного Іншого як священний стан самої людини, стан який очищує і знімає з людини все неважливе, наносне, все що заважає рухатись вперед, знімає всі упередженості.

Справа зовсім не в тому визначати абсолютного істинного як це робить Ліотар, і взагалі вся традиційна гетерологія, або не визначати за тими положеннями які вводить Деррида. Все зводиться до того, що ми розуміємо під абсолютним іншим. Якщо ми визначаємо конкретну предметність цього абсолютного іншого то тоді ми можемо казати чи це інтелектуальна хитрість, чи ні. Якщо де Серто робить припущення, що абсолютний інший є інтелектуальна хитрість (Certeau, 1984), то це зовсім не відноситься до стану ІНШОГО. Стан ІНШОГО як конкретний стан людини має конкретні властивості. І тут хитрість зовсім ні до чого.

Висновки

Стан ІНШОГО як особистий стан людини абсолютизується. Людина визнає цей стан як особливий, вищий, абсолютний. Тому і виникає розуміння абсолютного іншого. Але абсолютний Інший в гетерології розуміється по-різному. Це і інша людина, яка має абсолютно інший світогляд, людина яку ніяк не зрозуміти. Але це і стан ІНШОГО самої людини, стан її особливого «я», , коли зупиняються всі непотрібні дії. В гетерології цей стан називають по-різному пов'язуючи його з творчими процесами людини, з її інтуїтивними прозріннями, інсайтами, осяяннями, просвітленнями.

Розглянувши стан ІНШОГО постмодерну як предмет гетерології можна зробити чотири наступні висновки.

По-перше, ІНШИЙ постмодерну – це певний стан людини, коли вона визнає власного іншого всередині себе. Цей ІНШИЙ дивиться зсередини себе в свої рухи, дивиться своїм внутрішнім початком. Від цього всі дріб'язкові думки і дії припиняються.

Тобто, ІНШИЙ постмодерну може розумітися як додатковий регуляторний механізм який з'являється у людини в складних умовах соціального життя.

По-друге, стан ІНШОГО як додатковий регуляторний механізм людини має певні характеристики і виникає спонтанно як компенсаторна реакція на недосконалість людини проявити себе повною мірою в складних умовах навколишнього суспільного середовища.

По-третє, стан ІНШОГО як додатковий (поглиблений) регуляторний механізм вищого рівня відрізняється не просто компенсаторністю про-

цесів психіки, а має сенс як важливий для людини процес руйнування застарілих уявлень, очищення від того, що віджило свій вік і стало перешкодою для оновлення в нових умовах навколишнього середовища.

По-четверте, стан ІНШОГО припиняє усіляку неважливу діяльність. Припиняється навіть та діяльність яка на перший погляд має сенс. Адже в позасвідомому відкладається застерега неважливості тих чи інших дій. Але в свідомості таке може і не відображатися. Тому в стані ІНШОГО чомусь призупиняються ті чи інші діяння незрозуміло чому.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Батай Ж. (2000). Теория религии. Литература зла. Минск : Современный литератор.
- Батищев Г. С. (1989). Философское наследие С.Л. Рубинштейна и проблематика креативности. В *Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки, воспоминания, материалы*. Москва : Наука.
- Бергсон А. (1994). Два источника морали и религии. Москва : Канон.
- Б'юкенен Ен. (2003). Гетерология (heterology). В *Енциклопедія постмодернізму*. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи».
- Вандерхилл Э. (1996). Мистики XX века. Энциклопедия. Москва: МИФ – ЛОКИД.
- Вебер М. (1994). Избранное. Образ общества. Москва : Юрист.
- Вейдле В. (2001). Умирание искусства. Москва : Республика.
- Вейнингер О. (1992). Пол и характер. Москва : ТЕРРА.
- Грязнов А. Ф. (1990). Естественный язык и понимание культурно-исторических феноменов. В И.Т. Касавин (ред.). *Заблуждающийся разум?: Многообразие вненаучного знания*. (с. 239–257). Москва : Политиздат.
- Гудолл Дж. (1992). Шимпанзе в природе: поведение. Москва : Мир.
- Делёз Ж. (2004а). Переговоры 1972 – 1990. Санкт-Петербург : Наука.
- Делёз Ж. (2003). Ницше и философия. Москва : Изд-во «Ad Marginem».
- Делёз Ж. (2002). Критика и клиника. Санкт-Петербург : Machina.
- Делёз Ж. (2000). Критическая философия Канта: учение о способностях. Бергсонизм. Спиноза. Москва : ПЕР СЭ.
- Делёз Ж. (1999). Марсель Пруст и знаки. Санкт-Петербург : Алетейя.
- Делёз Ж. (1998). Различие и повторение. Санкт-Петербург : ТОО ТК «Перополис».
- Делёз Ж. (1995). Логика смысла. Москва : Издательский Центр «Академия».
- Делёз Ж. (1992). Представление Захер-Мазоха (Холодное и жестокое). В *Венера в мехах* (с. 191–313). Москва : РИК «Культура».
- Делёз Ж., Гваттари Ф. (2010). Капитализм и шизофрения: Тысяча плато. Екатеринбург: У-Фактория; Москва: Астрель.
- Делёз Ж., & Гваттари Ф. (1998). Что такое философия. Санкт-Петербург : Изд-во «Алетейя»; Москва : Институт экспериментальной социологии.
- Деррида Ж. (2001). Оставь это имя (Постскрипtum) «Sauf le nom». Как избежать разговора: денегации (Comment ne pas parler). В Гурко Е. *Деконструкция: тексты и интерпретация*. Деррида Ж. Оставь это имя (Постскрипtum), Как избежать разговора: денегации. Минск : Экономпресс.
- Деррида Ж. (2000). Письмо и различие. Москва : Академический Проект.
- Деррида Ж. (1999). О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только. Минск : Современный литератор.
- Деррида Ж. (1999а). Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля. Санкт-Петербург : Издательство «Алетейя».
- Дюмезиль Ж. (1986). Верховные боги индоевропейцев. Москва : Наука.
- Завадская Е. В. (1977). Культура Востока в современном западном мире. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы.
- Каллер Д. (2006). Теория литературы: краткое введение. Москва : Астрель; АСТ.
- Кастанеда К. (1992). Сказки о силе. Второе кольцо силы. Киев : «София», Ltd.
- Колодний А. (2020). Феномен релігієзнавства. Монографія. Київ : Інтерсервіс.
- Коскі Д. (2003). Альтерність (alterity). В *Енциклопедія постмодернізму*. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи».
- Кристева Ю. (2010). Черное солнце: депрессия и меланхолия. Москва : Когито-Центр.
- Кристева Ю. (2004). Избранные труды: Разрушение поэтики. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН).
- Кристева Ю. (2004). Полілог. Київ : Юніверс.
- Кэмпбелл Дж. (2002). Мифический образ. Москва : ООО «Издательство АСТ».
- Левинас Э. (2000). Избранное. Тотальность и Бесконечное. Москва; Санкт-Петербург : Университетская книга.
- Лиотар Ж-Ф. (2004). ANIMA MINIMA. В Жак Рансьер. Эстетическое бессознательное. (с. 83–101). Санкт-Петербург; Москва : Machina.
- Лиотар Ж-Ф. (1998). Состояние постмодерна. Москва : Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург : Алетейя.

- Марсель Г. (1995). Трагическая мудрость философии. Избранные работы. Москва : Издательство гуманитарной литературы.
- Мерло-Понти М. (2001). Знаки. Москва : Искусство.
- Мурашкин М.Г. (2020). Записи 2019 года. Дніпро: СІЧ.
- Мурашкин М.Г. (2006). Записи 2000 года. Дніпропетровськ: СІЧ.
- Назю Хуан-Давид. (2015). Пять уроков по теории Жака Лакана. Москва : Институт общегуманитарных исследований.
- Ортіс Ліза М. (2003). «Я»/інший (self/other) В *Енциклопедія постмодернізму*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи».
- Паскаль Фаня. (1993). Витгенштейн: личные воспоминания. В Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель (с. 97–138). Москва: Издательская группа «Прогресс», «Культура».
- Рубинштейн С. Л. (1973). Проблемы общей психологии. Москва.
- Уотс А. (2004). Это Оно. Что такое просветление. Москва: ООО «Изд-во АСТ».
- Уотс А. (1996). Дао – путь воды. Киев : София, Ltd.
- Фокин С. Л. (2002). Жиль Делёз и его «метафизические фантазии» на тему «что такое литература?». В Жиль Делёз. Критика и клиника (с. 216–239). Санкт-Петербург : Machina.
- Фромм Э. (1992). Душа человека. Москва : Республика.
- Фуко М. (2010). Психическая болезнь и личность. Санкт-Петербург : ИЦ «Гуманитарная Академия».
- Фуко М. (2004). Использование удовольствий. История сексуальности. Т.2. Санкт-Петербург : Академический проспект.
- Фуко М. (1997). История безумия в классическую эпоху. Санкт-Петербург : Университетская книга.
- Хабермас Ю. (2003). Философский дискурс о модерне. Москва : Весь Мир.
- Хюбшер А. (1994). Мыслители нашего времени (62 портрета). Москва : Изд-во ЦТР МГП ВОО.
- Эко У. (2014). Искусство и красота в средневековой эстетике. Москва : АСТ: CORPUS.
- Элиаде М. (2009). История веры и религиозных идей: От Гаутамы Будды до триумфа христианства. Москва : Академический Проект.
- Элиаде М., Кулиано, И. (2011). Словарь религий обрядов и верований. Москва : Академический Проект.
- Certeau Michel de. (1984). *The Practice of Everyday Life* / trans. Steven Rendall. Berkeley, CA: University of California Press.
- Levinas E. (1987). *Time and Other Additional Essays* / trans. R. Cohen, Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- Lyotard Jean-Francois. (1988). *The Differend: Phrases in Dispute* / trans. G. Van Den Abele, Manchester : Manchester University Press.

REFERENCES

- Buckenen, En. (2003). Geterologija (heterology) [Heterology (heterology)]. *Enciklopedija postmodernizmu – Encyclopedia postmodernism*. Kyiv: Vid-vo Solomii Pavlichko «Osnovi».
- Bataj, Zh. (2000). *Teorija religii. Literatura zla [The theory of religion. The literature of evil]*. Minsk: Sovremennyy literator.
- Batishhev, G. S. (1989). Filosofskoe nasledie S.L. Rubinshtejna i problematika kreativnosti [Philosophical heritage of S.L. Rubinstein and the problem of creativity]. In S. L. Rubinshtejn. *Ocherki, vospominaniya, materialy – Essays, memoirs, materials*. Moskva: Nauka.
- Bergson, A. (1994). *Dva istochnika morali i religii [two sources of morality and religion]*. Moskva: Kanon.
- Certeau, Michel de. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Steven Rendall (Ed.). Berkeley, CA: University of California Press.
- Deljoz, Zh. (2004a). *Peregovory 1972–1990 [Negotiations 1972–1990]*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Deljoz, Zh. (1992). Predstavlenie Zaher-Mazoha (Holodnoe i zhestokoe) [Sacher-Masoch performance (Cold and cruel)]. *Venera v mehhah – Venus in furs*. (s. 191–313). Moskva: RIK «Kul'tura».
- Deljoz, Zh. (1995). *Logika smysla [The logic of meaning]*. Moskva: Izdatel'skij Centr «Akademija».
- Deljoz, Zh. (1998). *Razlichie i povtorenie [Difference and Repetition]*. Sankt-Peterburg: TOO TK «Peropolis».
- Deljoz, Zh. (1999). *Marsel' Prust i znaki [Marcel Proust and signs]*. Sankt-Peterburg: Aleteija.
- Deljoz, Zh. (2000). *Kriticheskaja filosofija Kanta: uchenie o sposobnostjah. Bergsonizm. Spinoza [Kant's Critical Philosophy: The Study of Ability. Bergsonism. Spinoza]*. Moskva: PER SJe.
- Deljoz, Zh. (2002). *Kritika i klinika [Criticism and clinic]*. Sankt-Peterburg: Machina.
- Deljoz, Zh. (2003). *Nishe i filosofija [Nietzsche and philosophy]*. Moskva: Izd-vo «Ad Marginem».
- Deljoz, Zh., & Gvattari, F. (1998). *Chto takoe filosofija [What is philosophy]*. Sankt-Peterburg: Izd-vo «Aleteija»; Moskva: Institut jeksperimental'noj sociologii.
- Deljoz, Zh., & Gvattari, F. (2010). *Kapitalizm i shi-zofrenija: Tysjacha plato [Capitalism and Schizo-Frenia: A Thousand Plateaus]*. Ekaterinburg: U-Faktorija; Moskva: Astrel'.
- Derrida, Zh. (1999). *O pochtovoj otkrytke ot Sokrata do Frejda i ne tol'ko [About a postcard from Socrates to Freud and beyond]*. Minsk: Sovremennyy literator.
- Derrida, Zh. (1999a). *Golos i fenomen i drugie ra-boty po teorii znaka Gusserlja [Voice and Phenomenon and other works on the theory of the Husserl sign]*. Sankt-Peterburg: Izda-tel'stvo «Aleteija».
- Derrida, Zh. (2000). *Pis'mo i razlichie [Writing and distinction]*. Moskva: Akademicheskij Proekt.
- Derrida, Zh. (2001). *Ostav' jeto imja (Postskriptum) «Sauf le nom». Kak izbezhat' razgovora: denegacii (Comment ne pas parler) [Leave this name (Postscript) "Sauf le nom". How to avoid conversation: money (Comment ne pas parler)]. Dekonstrukcija: teksty i interpretacija. Derrida Zh. Ostav' jeto imja (Postskriptum), Kak izbezhat' razgovora: denegacii – Deconstruction: Texts and Interpretation. Derrida J. Leave That Name (Postscript), How to Avoid Conversation: Money. Gurko E. (Ed.). Minsk: Jekonopress.*
- Djumezil', Zh. (1986). *Verhovnye bogi indo-evropejcev [The supreme gods of the Indo-Europeans]*. Moskva: Nauka.
- Fokin, S. L. (2002). *Zhil' Deljoz i ego «metafizi-cheskie fantazii» na temu «chto takoe literatura?» [Gilles Deleuze and his "metaphysical fantasies" on the topic "what is literature?"]*. *Zhil' Deljoz. Kritika i klinika – Gilles Deleuze. Criticism and Clinic* (pp. 216–239). Sankt-Peterburg: Machina.
- Fromm, Je. (1992). *Dusha cheloveka [Human soul]*. Moskva: Respublika.
- Fuko, M. (1997). *Istorija bezumija v klassicheskuju jepohu [History of insanity in the classical era]*. Sankt-Peterburg : Universitetskaja kniga.

- Fuko, M. (2004). Ispol'zovanie udovol'stvij. Istorija seksual'nosti [Use of pleasures. The history of sexuality]. (Vol. 2). Sankt-Peterburg: Akademicheskij prospekt.
- Fuko, M. (2010). *Psihicheskaja bolezni i lichnost'* [Mental illness and personality]. Sankt-Peterburg: IC «Gumanitarnaja Akademija».
- Grjaznov, A. F. (1990). Estestvennyj jazyk i poni-manie kul'turno-istoricheskikh fenomenov [Natural language and understanding of cultural and historical phenomena]. I. T. Kasavin (Ed.). *Delusional Mind?: Variety of Extra-scientific Knowledge*. (pp. 239–257). Moskva: Politizdat.
- Gudoll, Dzh. (1992). *Shhimpanze v prirode: povedenie* [Chimpanzees in nature: behavior]. Moskva: Mir.
- Habermas, Ju. (2003). *Filosofskij diskurs o modern* [Philosophical discourse about modernity]. Moskva: Ves' Mir.
- Hjubsher, A. (1994). *Mysliteli nashogo vremeni (62 portreta)* [Thinkers of our time (62 portraits)]. Moskva: Izd-vo CTR MGP VOS.
- Jeko, U. (2014). *Iskusstvo i krasota v srednevekovoj jestetike* [Art and beauty in medieval aesthetics]. Moskva: AST: CORPUS.
- Jeliade, M., & Kuliano, I. (2011). *Slovar' religij obrjadov i verovanij* [Art and beauty in medieval aesthetics]. Moskva: Akademicheskij Proekt.
- Jeliade, Mircha. (2009). *Istorija very i religioznykh idej: Ot Gautamy Buddy do triumfa hristianstva* [A History of Faith and Religious Ideas: From Gautama Buddha to the Triumph of Christianity]. Moskva : Akademicheskij Proekt.
- Kaller, D. (2006). *Teorija literatury: kratkoe vvedenie* [Literature theory: a short introduction]. Moskva: Astrel'; AST.
- Kastaneda, K. (1992). *Skazki o sile. Vtoroe kol'co sily* [Tales of Strength. Second ring of power]. Kyiv: «Sofija», Ltd.
- Kjempbell, Dzh. (2002). Mificheskij obraz [Mythical image]. Moskva: OOO «Izdatel'stvo AST».
- Kolodnij, A. (2020). Fenomen religieznost' [The phenomenon of religiosity]. Kyiv : Interservis.
- Koski, D. (2003). Alternist' (alterity) [Alterity]. *Enciklopedija postmodernizmu – Encyclopedia of Postmodernism*. Kyiv: Vid-vo Solomii Pavlichko «Osnovi».
- Kristeva, Ju. (2004). *Izbrannye trudy: Razrushenie pojetiki* [Selected Works: The Destruction of Poetics]. Moskva: «Rossijskaja politicheskaja jenci-klopedija» (ROSSPJEN).
- Kristeva, Ju. (2010). *Chernoe solnce: depressija i melanholija* [Black sun: depression and melancholy]. Moskva: Kogito-Centr.
- Kristeva, Ju. (2004). *Polilog* [Polylog]. Kyiv: Junivers.
- Levinas, E. (1987). *Time and Other Additional Essays*. (R. Cohen, Trans.). Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- Levinas, Je. (2000). *Izbrannoe. Total'nost' i Bes-konechnoe* [Favorites. Totality and Infinite.]. Moskva; Sankt-Peterburg: Universitetskaja kniga.
- Liotar, Zh-F. (1998). *Sostojanie postmoderna* [Postmodern state]. Moskva: Institut jeksperimental'noj sociologii; Sankt-Peterburg : Aleteija.
- Liotar, Zh-F. (2004). ANIMA MINIMA. *Zhak Rans'er. Jesteticheskoe bessoznatel'noe – Jacques Ransier. Aesthetic unconscious*. (pp. 83–101). Sankt-Peterburg; Moskva: Machina.
- Lytard, Jean-Francois. (1988). *The Differend: Phrases in Dispute*. (G. Van Den Abele, Trans.). Manchester: Manchester University Press.
- Marsel', G. (1995). *Tragicheskaja mudrost' filosofii. Izbrannye raboty* [Tragic wisdom of philosophy. Selected works]. Moskva: Izdatel'stvo humanitarnoj literatury.
- Merlo-Ponti, M. (2001). *Znaki* [Signs]. Moskva: Iskustvo.
- Murashkin, M. G. (2006). *Zapisi 2000 goda* [Records from 2000]. Dnipro-petrovsk: SICH.
- Murashkin, M.G. (2020). *Zapisi 2019 goda* [Records from 2000]. Dnipro: SICH.
- Nazio, Huan-David. (2015). *Pjat' urokov po teorii Zhaka Lakana* [Five lessons on the theory of Jacques Lacan]. Moskva: Institut obshhegumanitarnykh issledovanij.
- Ortis, Liza M. (2003). «Ja»/inshij (self/other) [“I” / inshy (self / other)]. *Enciklopedija postmodernizmu – Encyclopedia of postmodernism*. Kyiv: Vid-vo Solomii Pavlichko «Osnovi».
- Paskal', Fanja. (1993). Vitgenshtejn: lichnye vos-pominanija [Wittgenstein: Personal Memories]. *Ljudvig Vitgenshtejn: chelovek i myslitel' – Ludwig Wittgenstein: Man and Thinker*. (pp. 97–138). Moskva: Izdatel'skaja gruppa «Progress», «Kul'tura».
- Rubinshtejn, S. L. (1973). *Problemy obshhej psihologii* [Problems of general]. Moskva.
- Uots, A. (1996). *Dao – put' vody* [Tao is the path of water]. Kiev: Sofija, Ltd.
- Uots, A. (2004). *Jeto Ono. Chto takoe prosvetlenie* [This is it. What is enlightenment]. Moskva: OOO «Izd-vo AST».
- Vanderhill, Je. (1996). *Mistiki XX veka. Jenciklopedija* [Mystics of the 20th century. Encyclopedia]. Moskva: MIF – LOKID.
- Veber, M. (1994). *Izbrannoe. Obraz obshhestva* [Favorites. The image of society]. Mo-skva: Jurist.
- Vejdle, V. (2001). *Umiranje iskusstva* [The dying of art]. Moskva: Respublika.
- Vejninger, O. (1992). *Pol i harakter* [Gender and character]. Moskva: TERRA.
- Zavadskaja, E.V. (1977). *Kul'tura Vostoka v sovremenom zapadnom mire* [Culture of the East in the modern Western world]. Moskva: Nauka. Glavnaja redakcija vostochnoj literatury.

Мурашкін Михайло

Доктор філософських наук, професор
Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ

Email: michailmurashkin@gmail.com

Цитування: Мурашкін, М. (2020). Стан ІНШОГО постмодерну як предмет гетерології. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (10), 68–78. doi: 10.15421/172094

Citation: Murashkin, M. (2020). Stan INShOHO postmodernu yak predmet heterolohii [The state of OTHER postmodernism as a subject of heterology]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (10), 68–78. doi: 10.15421/172094

Стаття надійшла / Article arrived: 13.10.2020

78

Murashkin Michail

Doctor of Philosophical Sciences, Full Prof
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Схвалено до друку / Accepted: 29.10.2020

www.grani.org.ua

Слобідські ансамблі як осередки дворянської культури: музеєфікаційний аспект

Ольга Біррова, Харківська державна академія культури

У статті розглянуті питання становлення дворянської садибної культури та охарактеризовані музеєфікаційні особливості дворянських ансамблів. З'ясовано, що дана тематика, не дивлячись на її популярність в останні роки, залишається малодослідженою. Особливо питання музеєфікації об'єктів історико-культурної спадщини. У роботі проаналізовані різні види джерел та літератури.

Виокремлені особливості формування дворянського класу Слобідської України, який отримав дворянські титули лише за військові заслуги. Новий прошарок суспільства намагався наслідувати польську шляхту та російське дворянство, створюючи власні дворянські атрибути, що не зажди мало документальне підтвердження.

Визначена роль представників середнього дворянства, яке активно займалося культурою та освітньою справою. Саме місцева інтелігенція створювала самобутню культуру, яка ввібрала в себе європейські досягнення та місцеві традиції.

Встановлено, що осередками дворянської культури були заміські садиби, які поєднували в собі архітектурні та садово-паркові частини. Визначений символічний аспект садибної культури, який яскраво проявився в мистецтві паркового будівництва. Розглянута діяльність місцевого дворянства в створенні архітектурних споруд та англійських парків у маєтках.

Проаналізовані особливості музеєфікації садибних ансамблів як комплексних пам'яток. Охарактеризовано сучасний стан пам'яток ансамблевого типу в Харківській області. Зазначені перспективи музеєфікації для туристичного розвитку регіону та відродження історико-культурної спадщини.

У висновках подано рекомендації щодо можливості сучасного використання поміщицьких ансамблів як зразків дворянської садибної культури.

Ключові слова: *дворянство, дворянська культура, садиба, садово-паркове мистецтво, пам'ятка, музеєфікація, історико-культурна спадщина*

Slobidski ensembles as centers of aristocratic culture: museification aspect

Olha Birova, Kharkov state academy of culture

The article considers the issue of formation the aristocratic manor culture and describes the museification features of aristocratic ensembles. It has been found that this topic, despite its popularity in recent years, remains little studied. Especially the issue of museification historical and cultural heritage sites. The paper analyzes different types of sources and literature.

The peculiarities of the formation the aristocratic class of Slobodidska Ukraine, who received noble titles only for military service are highlighted. A new class of society tried to imitate the Polish nobility and the Russian nobility, creating their own aristocratic attributes, which did not always have documentary evidence.

The role of representatives of the middle nobility, which was actively engaged in culture and education, was determined. It was the local intelligentsia that created a distinctive culture, that absorbed European achievements and local traditions.

It is established that the centers of aristocratic culture were country estates, which combined architectural and garden parts. Defined a symbolic aspect of manor culture, which is clearly manifested in the art of park construction. The activity of the local nobility in the creation of architectural structures and English parks in the estates is considered.

The article analyzes peculiarities of museification of manor ensembles as complex monuments. The

www.grani.org.ua

current state of ensemble-type monuments in Kharkov region is characterized. In the article are listed prospects of museification for the tourist development of the region and the revival of historical and cultural heritage.

The conclusions provide recommendations on the possibility of modern use of aristocratic ensembles as centers of aristocratic manor culture.

Keywords: nobility, aristocratic culture, estate, garden and park art, monument, museification, historical and cultural heritage

Слободские ансамбли как центры дворянской культуры: музеефикационный аспект

Ольга Бирёва, Харьковская государственная академия культуры

В статье рассмотрены вопросы становления дворянской усадебной культуры и охарактеризованы музеефикационные особенности дворянских ансамблей. Установлено, что данная тематика, не смотря на ее популярность в последние годы, остается малоисследованной. Особенно вопрос музеефикации объектов историко-культурного наследия. В работе проанализированы различные виды источников и литературы.

Выделены особенности формирования дворянского класса Слободской Украины, который получил дворянские титулы только за военные заслуги. Новый слой общества наследовал польскую шляхту и русское дворянство, создавая собственные дворянские атрибуты, что не всегда имело документальное подтверждение.

Определена роль представителей среднего дворянства, которое активно занималось культурой и образованием. Именно местная интеллигенция создавала самобытную культуру, которая вобрала в себя европейские достижения и местные традиции.

Установлено, что центрами дворянской культуры были загородные усадьбы, которые объединяли в себе архитектурные и садово-парковые элементы. Определен символический аспект усадебной культуры, который ярко проявился в искусстве паркового строительства. Рассмотрена деятельность местного дворянства в создании архитектурных объектов и английских парков в имениях.

Проанализированы особенности музеефикации усадебных ансамблей, как комплексных памятников. Охарактеризовано современное состояние достопримечательностей ансамблевого типа в Харьковской области. Указаны перспективы, музеефикации для туристического развития региона и возрождения историко-культурного наследия.

В выводах даны рекомендации о возможности современного использования дворянских ансамблей, как образцов дворянской усадебной культуры.

Ключевые слова: дворянство, дворянская культура, усадьба, садово-парковое искусство, достопримечательность, музеефикация, историко-культурное наследие

Вступ
У сучасній гуманітарній науці все більшої популярності набирає тематика духовної та пам'яткознавчої спадщини на території України. Її дослідженням займаються: філософи, історики, музеєзнавці, пам'яткознавці тощо. Вивчення дворянської культури викликає багато дискусійних моментів, оскільки іноді вона розглядається не як суто українська культура.

Слобідська садиба в культурі наприкінці XVIII – початку XIX ст. – маловивчена тема за часів радянської влади. Через що існує багато риторичних питань та білих плям.

Музеефікація — це комплексна робота, в якій задіяні спеціалісти багатьох наукових сфер. На жаль, більшість об'єктів ансамблевого типу в Слобідській Україні на сьогодні не музеефіковані.

Отже, визначення дворянської культури та дослідження садибних ансамблів, як осередків культурного життя вищого прошарку населення сьогодні є актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерела та літературу із зазначеної теми можна поділити на три види: 1. Видання та мемуари, які характеризують становлення слобідського дворянства та дворян-

ську культуру. Це спогади (М. Костомарова, М. Сумцова, О. Паліцина), опис Данилевського. Аналітичні роботи з дворянської культури (Л. Іляшевич, Г. Євреїнова, Ю. Лотман, В. Русавська). Роботи сучасного дослідника слобідських старшин В. Маслійчука містять цікаві джерельні дані з геральдики та ономастики.

2. Композиційне планування садиби, складові ансамблевого комплексу досліджуються в роботах, присвячених архітектурним пам'яткам та садово-парковому мистецтву (І. Родічкін, Г. Лукомський).

3. Музеефікаційна тематика в Україні досліджується дуже повільно. На сьогодні відсутня монографія, яка б розглядала всі варіанти музеефікації на прикладі пам'яток різних видів. Частково музеефікація нерухомих об'єктів розглядається в наукових статтях. Наприклад, у роботі М. Брич розглядаються проблеми збереження та музеефікації пам'яток архітектури та містобудування.

Мета статті на основі аналізу джерел та літератури дослідити формування дворянської садибної культури та охарактеризувати сучасний стан музеефікації ансамблів.

Відповідно до мети в статті вирішуються наступні завдання: дослідити особливості формування дворянського класу в Слобідській Україні; визначити роль дворянства в культурному житті регіону; встановити засади формування садибної культури; символізм в садибній культурі; особливості музеефікації комплексних об'єктів історико-культурної спадщини; сучасний музеефікаційний стан маєтків.

Для розкриття мети та завдань були використані загальнонаукові, культурологічні та спеціально-історичні методи: системний, структурно-функціональний, семіотичний, порівняльно-історичний.

Виклад основного матеріалу

Дворянство Слобожанщини, як окремий привілейований стан, сформувалося наприкінці XVIII ст. після видання жалуваної грамоти Катерини II в 1785 р. Дворянами стали представники колишньої козацької старшини, які отримали новий титул за свою службу. Слобідська еліта прагнула отримати дворянські привілеї і зрівнятися в правах з російським дворянством, про це говорить лист від острогозьких старшин:

«Височайше Ваше милосердя ... ми раб-

ськи просимо надати нащадковим старшинам та підпрапорним, діди яких служили в старшинських чинах, статус шляхтичів Слобідсько-Української губернії» (Воронежский край в XVIII в., 1980, с. 81).

Старшини могли отримати вище звання лише за їхні військові заслуги. Більшість з них не мали документальних підтверджень на земельну власність. Але в результаті проведення описів, землі збереглися за власниками. Навіть якщо на це не було документальних підтверджень (Бірюва, 2018, с. 9).

Благородність походження не могли довести більшість новостворених дворянських родин Слобожанщини. Сучасний дослідник цієї тематики В. Маслійчук погоджується з твердженням Д. Багалія про відсутність благородного коріння у слобідських дворянських родин. Але В. Маслійчук наголошує, що не слід зосереджуватися саме на походженні дворянства і пропонує краще розібратись в усвідомленні «шляхетності» слобідсько-козацькою старшиною (Маслійчук, 2004, с. 267). Слобідське дворянство мало всі шляхетні атрибути: генеалогію, геральдику, ономастику.

Дворянська генеалогія не завжди була правдивою. Якщо іноземне дворянство дійсно мало знатне походження, яке підтверджувалося документально, то слобідські дворяни часто вигадували легенди, через брак джерельних доказів. Так, наприклад, родина Квіток мала легендарне оповідання про заселення Слобідського регіону саме їхніми пращурами (Багалей, 1913, с. 34). Геральдика була одним із основних показників значимості роду, тому всі дворянські родини або створювали власний герб по аналогії гербів Речі Посполитої, або запозичували символи у вже наявних гербів. Від самого початку відомі лише три герби: І. Перехрестова, Г. Кондратьєва, Ф. Донець-Захаржевського, надалі всі полковницькі родини мали свої герби (Маслійчук, 2003, с. 155).

Благородне походження також доводилось за допомогою змін в ономастиці. Це відбулося шляхом зміни «простих» закінчень на шляхетні – «ський», «цький». Наприклад, суддя Ізюмського полку на початку XVIII ст. Д. Данилов став Данилевським, писар Харківського полку 1719 р. С. Климов – С. Климовський (Маслійчук, 2004, с. 268). Харківський полковник Шидловський, мав

початкову форму прізвища – Шилов, а у виписці за 1705 р. згадується вже про полковника Федора Шидловського (Филарет, 1858, с. 240). У 1786 р. видано «Список дворян, занесених до родовідної книги Слобідсько-Української губернії». Дворянські родини Слобожанщини: Квітки, Куликовські, Гендрикови, Кантеміри, Шидловські та ін. (Багалеї, 1886, с. 328). Хоча нрави та зичаї еволюціонували дуже повільно, як зазначає Г. Лукомський (Лукомский, 2001, с. 32).

Дворянський стан був неоднорідний. До нього відносилися представники заможного дворянства, подібні до польської шляхти, які активно приймали участь в управлінні губернією, будували величні палаци. Інша частина – це середнє та дрібне дворянство, яке мало сільські маєтки і переважно проживало в цій місцевості.

Окремо слід виокремити діячів культури, які зробили помітний внесок у формування слобідської культури, переробляючи європейські та світові тенденції під місцеві традиції. М. Сумцов згадує, що не чув у гімназії жодного українського слова, але знайомився з Квіткою, Котляревським (Сумцов, 1905, с. 9). Це ті дворяни, які активно займалися літературою, освітою, науковими дослідженнями.

Одним із представників таких діячів був В. Н. Каразін, який багато часу проводив у своєму маєтку Кручик, Богодухівського повіту Харківської губернії. Займався хімією, метрологією, багато читав. Особисто виховував власних дітей (Данилевський, 2010, с. 148). Дворянство уповноважило Каразіна просити у Олександра I затвердження на відкриття університету. Імператор, на повагу до патріотичної служби Слобідсько-Українського дворянства, дозволив відкрити університет (1805 р.) (Илляшевич, 1885, с. 71). Дворянами була внесена сума 400 тисяч карбованців на розбудову нового начального закладу.

Для дворянських родин садиба була постійним помешканням. Садиба, як культурний осередок, яка поєднувала родинний і духовний світ і забезпечувала зв'язок із поколіннями. Сім'я і рід визначали особливості садибної культури, втіленої в матеріальній і духовній сферах (Русавська, с. 130). Семіотичний підхід до розуміння садибної культури як знакової системи запроваджує Ю.

Лотман. Символізм був притаманний садибним паркам, які ототожнювалися з райським Едемом. Кожне дерево, кожна рослина щось значили в загальній гармонії. Білі стовпи берізки нагадували білі стовпи колон. Липи в під'їзних алеях під час весіннього цвітіння нагадували своїми пахощами райський ефір. Для дуба, який сприймався як сила, вічність, влаштовувалися спеціальні галявини. Садибний ландшафт, як рукотворний ландшафт, представляє значний інтерес з позиції культурологічного підходу, оскільки його образ і вигляд повністю залежать від творчого задуму творців (Русавська, с. 129).

Паркове мистецтво поєднувало в собі декілька складових: розбудова парку на основі природного масиву, гармонійне поєднання ландшафту та архітектурних будівель, вибір та насадження рослин, створення штучних ставків, будівництво паркових споруд: гротів, криниць, альтанок, фонтанів, містків тощо. Парки в садибах були двох видів: французького регулярного стилю та англійського пейзажного типу. Зміни в облаштуванні садибних парків відбулися в XVIII ст. Із формуванням нового філософського мислення (Просвітництва) садово-паркове мистецтво сприймалося як наслідування природи. У Слобожанщині, як і в більшості садиб імперії, популярними були парки в англійському стилі. Ідеалом такої віллі було з'єднання з природою, а як наслідок цього – відсутність кордону між парком та оточуючим його природним ландшафтом. Прагнучи створити нові за своєю простотою витвори, паркова архітектура звернулася до античного світу. Захоплення класичними ідеалами було настільки великим, що всі художники, які працювали в цьому напрямку користувалися великою популярністю, зазначає Ю. Лотман (1997, с. 99).

В Україні романтика парків підкреслювалася мальовничою природою з пагорбами, долинами річок, поєднуючи різні породи дерев і кущів з фруктовими садами. Тому художній вигляд паркового оточення будинків ніколи не повторювався. Розвиваючись з плином часу, вбираючи в себе соціальні й естетичні тенденції, садово-паркове мистецтво України мало й регіональні особливості, які були наслідком історичного розвитку того чи іншого регіону, його природно-географічних особливостей, етнографічної своєрідності

(Бірьова, 2016, с. 80).

Теоретиком садово-паркового мистецтва в Росії був відомий агроном, лісовод і практик садибного будівництва – А. Болотов. Він вважав, що не варто копіювати європейську моду. Її треба пристосовувати у відповідності до вітчизняних традицій. Цю концепцію пейзажного парку в Слобожанщині підтримував О. Паліцин. О. Паліцин захоплювався творчістю відомого філософа Жан-Жака Руссо. Жан-Жак Руссо запропонував концепцію гармонійного життя людини з природою, яке втілювалося на практиці створенням парків «англійського» типу. О. Паліцин активно захоплювався роботою філософа, виправляв п'ять частин «Нової Елоїзи» для своїх секретарів, які переписували роботу і переклав першу частину, щоб переписати (Сумцов, 1888, с. 2). Паліцин був прихильником нового напрямку сентиментального, з домішками романтизму. Напрямок заснований на захопленні і наслідуванні.

Більшість садибних парків Слобожанщини, а також паркових споруд і церков належить авторству саме О. Паліцину, який був в дружніх стосунках з П. Ярославським (Харківським губернським архітектором) та мав багато учнів. Будував будинки: у Басах, під Сумами, церкви в Шепетивці, Кам'янці тощо.

Полюбляв несиметричну форму, як найбільш наближену до природи. В. Каразін писав: «що О. Паліцин працює з відомими поміщиками: Шидловськими, Надаржинськими він заохочував їх до створення бібліотек, саме йому ми зобов'язані влаштуванням європейського побуту в Україні» (Сумцов, 1888, с. 5). Власний парк у садибі О. Паліцина в селі Попівка плавно переходив у ліс.

Одним із представників школи Паліцина був Іван Назарович Каразін, який своє ставлення до природи тісно пов'язував з моральними принципами ставлення до людини. Він створив декоративний парк в Основ'янцях Харківської губернії. Насадження, рельєф місцевості, дороги й алеї – усе створювало єдину об'ємно-просторову композицію (Родічкін, 2005, с. 321). Сьогодні – це найкращий дендропарк Харківської області.

Пейзажний парк був створений у маєтку Основа, де мешкав письменник Г. Основ'яненко. На початку XIX ст. тут побудовано двоповерховий поміщицький будинок. «Сад

Основи, де тепер бігають сірі кролики, де влаштовані стежки, усипані рожевим піском, луг перед будинком й колекція оранжерейних дерев та рослин, які росли на відкритому просторі, мали неповторну особливість. У будинку Основи проводилося багато свят й урочистих подій, на які збиралися представники кращих дворянських родин» (Данилевський, 1856, с. 3). М. Костомаров з теплими словами згадує про свої візити до Основи. «Я доволі часто їздив в Основу до Григорія Федоровича Квітки в Основу, де він мешкав в маєтку свого брата і займав невеликий будинок» (Костомаров, 1990, с. 40).

Садиба була затишком для родини, райським місцем відпочинку та милуванням природою. Власник садиби, користуючись відносною вільністю та віддаленістю, сам створював свій уклад життя, спілкування, свій маленький неповторний світ. Ансамбль садиби, окрім парку складався ще з будинку, розташованого на пагорбі або в центрі ансамблю, господарських споруд, флігелів. Відомий дослідник слобідських садиб Г. Лукомський поділяє всі маєтки на три типи: старовинні садиби, які зберігаються в охайному вигляді сучасними власниками; нові розкішні садиби; скромні сільські садиби без певного стилю (Лукомський, 2001, с. 37).

Знатність у дворянському середовищі визначалася, окрім близькості до двору, ступенем заможності, вмінням широко жити (Євреїнова, 1898, с. 19). Поміщики часто влаштовували бенкети, розваги, полювання з собаками, театральні спектаклі, змагання оркестрів. Наприклад, у маєтку графа Комбурля було 30 борзих та 33 гончі собаки, при цьому ці цифри вважалися мізерними у порівнянні з іншими власниками (Лукомський, 2001, с. 32).

Отже, отримавши благородне звання, представники колишньої козацької старшини продовжували те життя і мали такий саме менталітет, як і за козацьких часів. Лише одиниці з них, такі як брати Каразіни, Квітка зробили вагомий внесок у культурну розбудову регіону.

Дворянство залишило нерухомі пам'ятки, які збереглися до нашого часу. Садиби – це комплексні об'єкти, які включають архітектурну складову і садово-паркове мистецтво. Згідно з державним реєстром нерухомих пам'яток України в Харківській об-

ласті не всі об'єкти є пам'ятками. Частина з них взагалі не представлена в реєстрі (Державний реєстр).

Більшість садиб має незадовільний стан збереження і тільки садиба в Пархомівці Краснокутського району музеєфікована, ній розміщена філія Харківського художнього музею. Усі інші маєтки не музеєфіковані, хоча частина з них включена до екскурсійних маршрутів. Для дворянських ансамблів повинна застосовуватися комплексна музеєфікація, оскільки вони складаються із об'єктів садово-паркового мистецтва та об'єктів архітектури.

Згідно з музеєфікаційними дослідженнями Брич, оптимальний варіант вибору пам'ятки для пристосування під музей досягається під час комплексного врахування містобудівних, функціональних і конструктивних факторів (Брич, 2015, с. 34).

Найпоширеніший спосіб музеєфікації архітектурних споруд – це використання під музей. Наприклад, у садибі містечка Тростянець на Сумщині розміщено одночасно декілька музеїв: музей шоколаду, краєзнавчий музей, картинна галерея, кабінет господаря. Відтворення житлових інтер'єрів – один із найкращих засобів музеєфікації панського будинку. В Шарівській садибі збереглося оздоблення інтер'єрів, меблі, тому в цій садибі можна було б провести музеєфікацію садибного комплексу: будинок, як панське помешкання XIX ст. з оформленням кімнат меблями, прикрасами, речами власника. Почистити парк та реставрувати паркан. У чисельних господарських спорудах могли б розміститися музеї пов'язані з культурою XIX ст. та родиною власників, наприклад музей фотографій XIX ст. тощо.

Висновки.

Встановлено, що дворянська культура Слобожанщини формувалася на основі місцевих козацьких традицій, під впливом загальноросійської дворянської культури. Старшина отримала новий статус але не новий менталітет. Виокремлено частину дворянства, яке зробило значний внесок у розвиток освіти та культури регіону.

Проаналізовано символізм у дворянській парковій культурі. Трансформація паркового будівництва в Слобожанщині здійснювалася місцевим дворянством, причому не лише теоретичні основи але й практична складова, у вигляді саду І. Н. Каразіна в сучасному Краснокутському районі.

Оскільки дворянська садиба – це гармонійне поєднання архітектурних об'єктів та садово-паркового мистецтва, для музеєфікації цих пам'яток необхідно застосовувати різні підходи. Проаналізовано реєстр нерухомих пам'яток України, до якого занесені не всі наявні об'єкти садибного будівництва. В області лише в одній дворянській садибі сьогодні розміщено музей. Інші пам'ятки продовжують руйнуватися, хоча включені до туристичних маршрутів. Через низький ступінь музеєфікації об'єктів, Слобідський регіон втрачає привабливість серед туристів. Хоча історико-культурний потенціал регіону високий.

Отже, дворянська садибна культура базувалася на європейських традиціях, але мала при цьому характерні особливості, пов'язані з впливом місцевої культури. Поєднання культурної та історичної спадщини у дослідженні дворянської та садибної спадщини, надасть можливість збільшити кількість пам'яток та провести заходи з музеєфікації нерухомого надбання.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Багалеї Д. І. Матеріали для історії колонізації і быта степної окраїни Московського государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний). Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1886. Т. 1. 358 с.
- Багалеї Д. І. Очерки из русской истории. Харьков : Тип. М. Зильберберга, 1913. Т. 1. 374 с.
- Бірюва О. Ю. Складові частини садибних ансамблів Слобожанщини. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Т. 1, вип. 45. С. 79–81.
- Бірюва О. Ю. Слобожанщина: адміністративні й соціальні зміни протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Гілея. *Науковий вісник, збірник наукових праць*. 2018. Вип. 137 (10). С. 7–9.
- Брич М. Музеєфікація пам'яток архітектури та містобудування як засіб збереження історико-культурної спадщини. *Historical and Cultural Studies*, 2015. Vol. 2, No. 1. С. 31–35.
- Воронежский край в XVIII в.: Документы и материалы по истории края / сост. В.М. Проторчина. Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1980. Т. 2. 176 с.

- Данилевский Г. П. Украинская старина. САГА, 2010. 406 с.
- Данилевский Г. П. Основьяненко. Санкт-Петербург : Тип. Королёва, 1856. 128 с.
- Державний реєстр нерухомих пам'яток України. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/ua/publish/officialcategory?cat_id=244910406
- Евреинова Г. А. Прошлое и настоящее значение русского дворянства. Санкт-Петербург : тип. СПб. А. Бенке, 1898. 103 с.
- Илльашевич Л. В. Краткий очерк истории харьковского дворянства. Харьков : Тип. М. Зильберберга, 1885. 166 с.
- Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского. Киев : Лыбидь, 1990. 2-е изд. 736 с.
- Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). Санкт-Петербург : Искусство, 1997. 398 с.
- Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. Харьков : Райдер, 2001. 240 с.
- Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. Харків : Райдер, 2003. 252 с.
- Маслійчук В. Л. Прагнення «шляхетності» козацької старшини Слобожанщини (друга половина XVII – XVIII ст.). *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2004. № 4. С. 265–278.
- Родічкін І., Родічкіна О. Старовинні маєтки України. Київ : Мистецтво, 2005. 384 с.
- Русавська В. А. Садибна культура як складова вітчизняної культури XIX ст. *Вопросы духовной культуры. Исторические науки*. С. 126–131.
- Сумцов Н. Ф. Из гимназических воспоминаний Харьков, 1905. 11 с.
- Сумцов Н. Ф. Культурный уголок Харьковской губернии. *Харьковский сборник*. 1888. С. 1–13
- Филарет (Д. Г. Гумилёвский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Харьков : Тип. Хар. ун-та, 1858. Отд. 5. 461 с.

REFERENCES

- Baghalej, D. Y. (1886). *Materialy dlja istorii kolonizacii i byta stepnoj okrainy Moskovskogo gosudarstva (Kharkovskoj i otchasti Kurskoj i Voronezhskoj gubernii)* [Materials for the history of colonization and life of the steppe outskirts of the Moscow state (Kharkov and partly Kursk and Voronezh provinces)]. (Vol. 1). Kharkiv: Tip. K. P. Schasni [in Russian].
- Baghalej, D. Y. (1913). *Oчерки из russkoj istorii* [Essays on Russian history]. (Vol. 1). Kharkiv: Tip. M. Ziljberbergha [in Russian].
- Birova, O. Ju. (2016). Skladovi chastyny sadybnykh ansambliv Slobozhanshhyny [Components of manor ensembles of Slobozhanshhyna]. *Naukovi praci istorychnogho fakul'tetu Zaporizkogho nacional'nogho universytetu – Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University*, 1 (45), 79–81 [in Ukrainian].
- Birova, O. Ju. (2018). Slobozhanshhyna: administratyvni j socialni zminy protjaghom drughoji polovyny XVII – pershoji polovyny XVIII st. [Slobozhanshhyna: administrative and social changes during the second half of the XVII - first half of the XVIII century]. *Ghileja. Naukovyj visnyk, zbirnyk naukovykh pracj – Gilea. Scientific Bulletin, a collection of scientific papers*, 137 (10), 7–9 [in Ukrainian].
- Brych, M. (2015). Muzejifikacija pam'jatok arkhitektury ta mistobuduvannja jak zasib zberezhennja istoryko-kulturnoji spadshhyny [Museification of monuments of architecture and urban planning as a means of preserving historical and cultural heritage]. *Historical and Cultural Studies – Historical and Cultural Studies*, 2 (1), 31–35 [in Ukrainian].
- Protorchina, V. M. (Ed.). (1980). *Voronezhskij kraj v XVIII v.: Dokumenty i materialy po istorii kraja* [Voronezh region in the XVIII century: Documents and materials on the history of the region]. (Vol. 2). Voronezh: Yzd-vo Voronezhskogho un-ta [in Russian].
- Danilevskij, Gh. P. (2010). *Ukraynskaja starina* [Ukrainian antiquity]. SAGhA [in Russian].
- Danilevskij, Gh. P. (1856). *Osnovjanenko* [Osnovyjanenko]. Sankt-Pterburg: Tip. Korolova [in Russian].
- Derzhavnyj rejestr nerukhomykh pam'jatok Ukrajiny [State Register of Immovable Monuments of Ukraine]. Retrieved from http://mincult.kmu.gov.ua/control/ua/publish/officialcategory?cat_id=244910406 [in Ukrainian].
- Evreinova, Gh. A. (1898). *Proshloe i nastojashhee znachenie russkogho dvorjanstva* [Past and present significance of the Russian nobility]. Sankt-Peterburg: Tip. A. Benke [in Russian].
- Il'jashevych, L. V. (1885). *Kratkij oчерk istorii kharkovskogo dvorjanstva* [A brief sketch of the history of the Kharkiv nobility]. Kharkiv: Tip. M. Ziljberbergha [in Russian].
- Kostomarov, N. I. (1990). *Istoricheskie proizvedenija. Avtobiografija* [Historical works. Autobiography]. 2nd ed. Kyiv: Lybid [in Russian].
- Lotman, Ju. M. (1997). *Besedy o russkoj kul'ture. Byt i tradicii russkogho dvorjanstva (XVIII – nachalo XIX veka)* [Conversations on Russian culture. Life and traditions of the Russian nobility (XVIII - early XIX century)]. Sankt-Peterburg: Iskusstvo [in Russian].
- Lukomskij, Gh. K. (2001). *Starinnye usadby Kharkovskoj gubernii* [Ancient manors of the Kharkiv province]. Kharkiv: Rajder [in Russian].
- Maslijchuk, V. L. (2003). *Kozacjka starshyna slobidsjkykh polkiv drughoji polovyny XVII – pershoji tretyny XVIII st.*

[Cossack sergeant of Sloboda regiments of the second half of the XVII - first third of the XVIII century]. Kharkiv: Rajder [in Ukrainian].

Maslijchuk, V.L. (2004). Pragnennja "shljakhetskosti" kozackoji starshyny Slobozhanshhyny (druga polovyna KhVII – KhVIII st.) [The desire for "nobility" of the Cossack foreman of Slobozhanshchyna (second half of the seventeenth - eighteenth centuries)]. *Ukraina v Centralno-Skhidnij Jevropi – Ukraine in Central and Eastern Europe*, 4, 265–278 [in Ukrainian].

Rodichkin, I., & Rodichkina, O. (2005). *Starovynni majetky Ukrainy [ncient estates of Ukraine]*. Kyiv: Mystectvo [in Ukrainian].

Rusavska, V.A. Sadybna kul'tura jak skladova vitchyznjanovi kul'tury XIX st. [Manor culture as a component of national culture of the XIX century]. *Voprosy dukhovnoj kul'tury. Istorycheskye nauki – Questions of spiritual culture. Historical sciences*, 126–131 [in Ukrainian].

Sumcov, N. F. (1905). *Iz gimnazicheskikh vospominanij [From high school memories]*. Kharkiv [in Russian].

Sumcov, N. F. (1888). Kul'turnyj ugholok Kharkovskoj gubernii [Cultural corner of the Kharkiv province]. In *Kharkovskij sbornik – Kharkiv collection*. (pp. 1–13) [in Russian].

Filaret, (D.Gh. Ghumil'jovskij). (1858). *Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoj eparkhii [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese]*. Iss. 5. Kharkiv: Tip. Khar. un-ta [in Russian].

Бірьова Ольга

Кандидат історичних наук, викладач
Харківська державна академія культури

Birova Olha

Candidate of Historical Sciences, Lecturer
Kharkov state academy of culture

Email: olga72480@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4814-8998

Цитування: Бірьова, О. (2020). Слобідські ансамблі як осередки дворянської культури: музеєфікаційний аспект. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (10), 79–86. doi: 10.15421/172095

Citation: Birova, O. (2020). Slobidski ansambli yak osередky dvorianskoi kultury: muzeiefikatsiinyi aspekt [Slobidski ensembles as centers of aristocratic culture: museification aspect]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (10), 79–86. doi: 10.15421/172095

Стаття надійшла / Article arrived: 30.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 29.10.2020